

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

МАТВІЙЧУК Сергій Володимирович

**Зрада як феномен соціальної психіки/Betrayal as a
phenomenon of societal psyche**

спеціальність: 8.13010201 – Соціальна робота
магістерська програма – Соціальна робота
Магістерська робота

Виконав студент групи СРм-21
С.В. Матвійчук

Науковий керівник:
д.психол.н., професор А.В. Фурман

Магістерську роботу
допущено до захисту:

«___» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ-2017

РЕЗЮМЕ

Робота містить 103 сторінки, 95 – основного тексту, 1 таблицю, список використаних джерел із 106 найменувань.

Мета дослідження: психосоціальний аналіз феноменології і базових форм зрадництва та висвітлення зовнішньо-суспільних і внутрішньо-особистісних умов його запобігання. **Об'єктом дослідження** є соціетальна психіка як ментально спричинена психодуховна організація українського суспільства упродовж його етнонаціонального становлення, а **предметом** – феномен зради, його формовияви, причини виникнення та умови запобігання. **Методи дослідження:** *теоретичні* – ідеалізації, узагальнення, соціального теоретизування; *емпіричні* – психосоціальне спостереження, психокоректувальний експеримент, психо- та аутотренінги.

Теоретична новизна одержаних результатів. Проведений аналіз дав змогу визначити умови і дослідити можливості запобігання зрадництву як явищу соціетальної психіки. **Практичне значення.** Дослідження феноменологічних форм зради, запродавства, відступництва можуть бути корисними у розв'язанні проблем, що виникають у роботі соціальних працівників. Напрацювання варто застосовувати при розробці тренінгових програм. Подолання негативних тенденцій найкраще здійснювати через систему психологічних тренінгів і бесід.

Ключові слова: соціетальна психіка, психокультура, екоатрибуція, зрада, відступництво, ренегатство, запродавство, апостазія.

RESUME

Work contains a 103 page, 95 – basic text, 1 table, list of the used sources with 106 names.

Research purpose: psychosocial analysis of phenomenon and base forms of treacherous and illumination of external-public and internal-personality terms of his prevention. A societal psyche is **a research object** as mentally the caused psycho organization of Ukrainian society during his ethnonational becoming, and **subject** – the phenomenon of treason, him forms, reason of origin and condition of prevention. **Research methods:** *theoretical* – idealization, generalization, social theorizing; *empiric* – psychosocial supervision, psychocorrective experiment, psycho- and authotreining.

Theoretical novelty of the got results. The conducted analysis gave possibility to define terms and explore possibilities of prevention to treacherous as to the phenomenon of societal psyche. **Practical value.** Research of phenomenological forms of treason, corruptions, the apostasies can profit in the decision of problems, which arise up in work of social workers. Works can be used for training program development. Overcoming of negative tendencies can be carried out through the system of the psychological trainings and conversations.

Keywords: societal psyche, psychoculture, ecoattributive, treason, apostasy, desertion, corruption, apostasy.

АНОТАЦІЯ

Матвійчук Сергій Володимирович. Зрада як феномен соціальної психіки. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 8.13010201 – «Соціальна робота». – Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. – Тернопіль, 2016.

У магістерській роботі здійснено психосоціальний аналіз соціальної психіки та її базових ознак-рис українського суспільства, обґрунтовано відступництво, запродакство і ренегатство як феноменологічні форми зради у повсякденні соціальних змін, визначено умови і вивчено можливості запобігання зрадництву як явищу соціальної психіки та виокремлено зовнішні та внутрішні передумови запобігання і унеможливлення зрадництва.

ANNOTATION

Matviychuk Serhiy Volodymyrovych. Betrayal as a phenomenon of societal psyche. – Manuscript.

Research on the receipt of educational-qualifying level of master's degree after speciality 8.13010201 – «Social work». – the Ternopil national economic university. Faculty of law. – Ternopil, 2016.

In the master work carried psychosocial analysis of societal psyche and its basic characteristics, features Ukrainian society grounded apostasy, corrupted and apostasy as phenomenological forms of betrayal in everyday societal change, the conditions and studied the possibility of preventing treachery as the phenomenon of societal mentality and singled out internal and external preconditions prevention and prevent betrayal.

ПЛАН

Вступ

Розділ 1.

Соціетальна психіка та її базові ознаки

1.1. Соціетальна психіка як предмет психосоціальних і психокультурних досліджень

1.2. Основні соціетальні ознаки-риси українського суспільства

Висновки до розділу 1

Розділ 2.

Відступництво, запроданство, ренегатство як феноменологічні форми зради у повсякденні соціетальних змін

2.1. Відступництво як відмова від особистих ідеалів та переконань

2.2. Запроданство як зрада із корисливою метою

2.3. Ренегатство як зречення своїх уявлень та переконань і перехід у табір противників

2.4. Зрадництво як негідні поведінка, діяльність, учинки зрадника чи зрадників

Висновки до розділу 2

Розділ 3.

Умови та можливості запобігання зрадництву як явищу соціетальної психіки

3.1. Зовнішньо-суспільні умови запобігання зрадництву

3.2. Внутрішньо-особистісні передумови унеможливлення зрадництва

Висновки до розділу 3

Висновки

Список літературних джерел

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1.	
СОЦІЄТАЛЬНА ПСИХІКА ТА ЇЇ БАЗОВІ ОЗНАКИ	6
1.1. Соцієтальна психіка як предмет психосоціальних і психокультурних досліджень	6
1.2. Основні соцієтальні ознаки-риси українського суспільства	16
Висновки до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2.	
ВІДСТУПНИЦТВО, ЗАПРОДАНСТВО, РЕНЕГАТСТВО	
ЯК ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ФОРМИ ЗРАДИ У ПОВСЯКДЕННІ	
СОЦІЄТАЛЬНИХ ЗМІН	33
2.1. Відступництво як відмова від особистих ідеалів та переконань	33
2.2. Запроданство як зрада із корисливою метою	44
2.3. Ренегатство як зречення своїх уявлень та переконань і перехід у табір противників	55
2.4. Зрадництво як негідні поведінка, діяльність, учинки зрадника чи зрадників	62
Висновки до розділу 2	75
РОЗДІЛ 3.	
УМОВИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЗАПОБІГАННЯ ЗРАДНИЦТВУ	
ЯК ЯВИЩУ СОЦІЄТАЛЬНОЇ ПСИХІКИ	77
3.1. Зовнішньо-суспільні умови запобігання зрадництву	77
3.2. Внутрішньо-особистісні передумови унеможливлення зрадництва	85
Висновки до розділу 3	92
ВИСНОВКИ	93
Список літературних джерел	96

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На початку XXI століття Україна і українці, як вже неодноразово у минулому, вкотре зіштовхнулися із проблемою національної ідентифікації, необхідністю визначення власної самобутності. Ця проблема не нова ні у вітчизняній історії, ні у вітчизняній суспільній свідомості. Можна сказати, що будь-яке різке соціальне зрушення неодмінно супроводжувалося активізацією процесів самовизначення, напруженим пошуком етнічної і культурної унікальності. Сьогодні інтенсивність і швидкість тенденцій глобальної уніфікації, що відбуваються у загальносвітових масштабах, як ніколи раніше змушує знов звернутися до цих віковічних питань, актуальних, зрозуміло, не тільки для нас, але і для будь-якої етнокультурної спільноти.

Закономірне звернення до минулого як до фундаменту традиції, нескінченні пошуки витоків і коріння, які єдино і можуть слугувати гарантом культурного виживання у теперішньому часі, і майбутньому. Виявлення і відновлення різних векторів єдиної поступальної еволюції вітчизняної психокультури – насущне завдання гуманітарної науки. Сьогодні і на державному рівні, і на рівні суспільної свідомості ми можемо спостерігати відродження інтересу до вітчизняної історії, культури, до основ національних форм соціального устрою. Найважливішою складовою тут є комплекс етичних уявлень, серед яких і гостро постає проблема зради як феномену соціетальної психіки. Специфіка вітчизняного феномена зради і варіантів її фіксації в культурному просторі не одержала на сьогоднішній день належного наукового дослідження в гуманітарній науці. Хоча ті, кого іменували зрадниками, а також акти зради, дуже часто були детонаторами дуже інтенсивних, напружених і знакових для історії країни соціальних рухів.

Мета дослідження: психосоціальний аналіз феноменології і базових форм зрадництва та висвітлення зовнішньо-суспільних й внутрішньо-особистісних умов його запобігання.

Завдання дослідження: а) деталізувати наукове уявлення про соціетальну психіку та її базові ознаки-риси; б) обґрунтувати відступництво, запродакство і ренегатство як феноменологічні форми зради у повсякденні соціетальної психіки; в) визначити умови і вивчити можливості запобігання зрадництву як явищу соціетальної психіки.

Об'єктом дослідження є соціетальна психіка як ментально спричинена психодуховна організація українського суспільства упродовж його етнонаціонального становлення, а **предметом** – феномен зради, його формовияви, причини виникнення та умови запобігання.

Методи дослідження: *теоретичні* – ідеалізації, узагальнення, соціального теоретизування; *емпіричні* – психосоціальне спостереження, психокоректувальний експеримент, психо- та аутотренінги.

Теоретична новизна одержаних результатів. Проведений аналіз дав змогу визначити умови і дослідити можливості запобігання зрадництву як явищу соціетальної психіки.

Практичне значення. Дослідження феноменологічних форм зради, запродакства, відступництва можуть бути корисними у розв'язанні проблем, що виникають у роботі соціальних працівників. Напрацювання варто застосовувати при розробці тренінгових програм. Подолання негативних тенденцій найкраще здійснювати через систему психологічних тренінгів і бесід.

Впровадження результатів роботи. Магістерське дослідження виконувалося у 2015-2016 роках на базі юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету. За результатами роботи опубліковано авторські тези у спецвипуску ж. «Психологія і суспільство» (0,2 друк. арк.).

За структурою робота складається із трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

СОЦІЄТАЛЬНА ПСИХІКА ТА ЇЇ БАЗОВІ ОЗНАКИ

1.1. Соцієтальна психіка як предмет психосоціальних і психокультурних досліджень

Як зазначає професор А.В. Фурман, у «Психокulturі української ментальності»: «У драматичній складній ситуації невиразних спроб народного загалу впродовж десятиліття побудувати суверенну демократичну країну, з одного боку, і втрати морального авторитету органів влади і правопорядку, які фактично проводять політику економічного геноциду, а нечесністю і зловживанням, корумпованістю і штучною бюрократизацією скомпрометували Велику ідею Української держави, – з іншого, постає доленосне питання: чи бути Україні в ХХІ столітті серед культурно, економічно і громадянськи розвинених країн світу? Щоб здолати зневіру і розчарування сучасної суспільної свідомості, соціальну пасивність і нерозвиненість громадянського суспільства українській нації щонайперше треба зосередитися на культуротворчій роботі і морально-духовному очищенні від комплексу рабської неповноцінності, шлаків історичної напівправди, баласту адміністративного примітивізму, фантомів самовдоволення і декларованих успіхів» [92, с. 6].

Нині перед сучасним українським суспільством постає ряд проблем, які визначають пріоритетні напрями його подальшого розвитку. Найбільш вагомими серед них є питання соціокультурного характеру. По-перше, специфіка сучасної України полягає в тому, що у її соціумі всебічно поєдналися характеристики суспільств як інформаційного, так й індустріального, а часом навіть традиційного типу. До того ж, на думку науковців, до сучасної ситуації в нашому суспільстві повністю застосовний дюркгаймівський термін «аномія». За таких умов традиційні патріархальні цінності, які розвивалися і ревно береглися протягом життєдіяльності багатьох поколінь, протистоять

інституційним регулятивам із тимчасового суспільства у боротьбі за вплив на індивіда і соціальні групи [25]. При посиленні соціального напруження культура є тим природним характером зв'язків і норм, які відображають безпосереднє спілкування близьких за духом і способом життя людей. Символізуючи постійність і визначеність, вона для значної категорії членів соціуму виконує функції соціального захисту, підтримки взірців поведінки, а також відіграє помітну роль в процесах соціалізації індивідів, тобто в інкультурації.

Здавалося б, ситуація, що склалася сьогодні в сучасному українському суспільстві, указує на необхідність пріоритетного розвитку соціокультурної сфери саме на даному етапі. Не дивлячись на певне поживлення, відчутна різноманітність її напрямів, відвертість і полемічність позицій критики, на противагу появі нових форм взаємодії, загальна соціокультурна ситуація в Україні є кризовою. Ринкові механізми впливу і контролю змісту інформаційних потоків створюють несприятливе конкурентне довкілля. На місце усталених естетичних і моральних норм приходять модність, престижність, орієнтація на сенсаційність, епатаж, екзотичність тощо – явища, майже не пов'язані із глибинами національних традицій. Такі процеси інтенсивної масовізації сучасного українського соціуму, витіснення національної першооснови конкурентоздатними чужими культурними надбаннями приховують небезпеку, яку варто зіставити із зусиллям минулих часів [25, с. 220–221]. Тому існує потреба у всебічному дослідженні соціетальної психіки як предмета психосоціальних і психокультурних досліджень.

Для забезпечення стабільності суспільства існує система соціальних важелів, пов'язаних із певними соціальними інституціями. Останні як об'єкт пізнання можуть вивчатися із позицій різних гуманітарних дисциплін, перш за все соціології та психології. Проблеми ролі соціальних інститутів (зокрема, інституту держави) у суспільному житті особливо актуальні в суспільствах, що переживають соціальні трансформації. За цих умов повноцінне функціонування

політичних інституцій є украй важливою умовою соціокультурного розвитку, оскільки держава має у своєму розпорядженні властиві тільки їй способи впливу на підвищення або зниження рівня життєздатності соціокультурного пласту як функціональної системи виховання, навчання, освіти та ін. [25, с. 118].

Головно слід констатувати, що в Україні досі недостатньо розроблений методологічний інструментарій аналізу і прогнозування тенденцій соціокультурного розвитку суспільства. Зокрема, сучасним науковцям при інтерпретації повсякденності потрібно більшою мірою враховувати природу і сутність колективних уявлень, які переходять, як правило, із життя всіх в життя кожного. Без цього соціологія не може виконувати одну з важливих – «психоаналітичних» – функцій суспільствознавства, а саме функцію осягнення і розширення сфери суспільної свідомості, корекції наявних і запобігання можливих недуг суспільства [49]. Це є перешкодою у розробці ефективних за сучасних умов моделей розвитку соціокультурної сфери в Україні, адже тільки через самопізнання соціуму можлива його ефективна самокорекція.

Таким чином, існує потреба у створенні новітніх наукових підходів, які б дали можливість ученим розглядати реальні факти крізь призму певної соціокультурної моделі, будучи джерелом соціологічних гіпотез при пошуку відповідних соціальних орієнтирів. Такий підхід, на нашу думку, пропонує концепція, сформована відомим українським соціологом Оленою Донченко в монографії «Соціетальна психіка» [25]. У цій роботі розглянутий складний соціальний феномен, що відіграє істотну роль в процесах ідентифікації спільнот – «соціетальна психіка» (варіанти терміну – психокультура, ментальність). У межах названої концепції психокультури соціуму вибудовується структурована модель смислових настановлень соціуму, яка визначає його спрямованість і динаміку.

Ученим слід головно виходити із того розуміння, що закони соціального розвитку свідомості діють і почасти загострюються, коли людина переживає життєві кризи та потрясіння. Адже неординарна подія постає тією конкретною

формою, в якій реально відбувається усвідомлення людьми оточуючого довкілля. «Свідомість є відображенням дійсності, нібито «переломлена» крізь призму суспільно вироблених значень» [14, с. 29]. Загальновідомо, що для пізнання різних явищ використовуються ті ж механізми психіки, однак будь-яке пізнання опосередковується різними сенсами свідомості людини. Саме цей аспект проблеми набуває особливої значимості у контексті вивчення соціетального феномену зради.

У такому випадку суб'єкт потрапляє у змінену ситуацію (ситуацію необхідності зміни переконань, кризові, травматичні чи катастрофічні умови тощо), вже маючи попередньо сформовані уявлення про світ, в які закладені наявні стереотипи його розуміння із притаманними для них системами значень. Інших уявлень, за допомогою яких особистість могла б інтерпретувати суб'єктивно відтворюваний матеріал, у неї просто немає. Процес долучення змінених значень до індивідуального контексту суб'єкта не визначений інтерпретацією нових фактів, думок чи суджень. Людина, яка сформована в умовах стабілізованого життєвого середовища, не підозрює, що навколишній світ може існувати інакше, ніж це було завжди і звичним.

Основним механізмом формування нового бачення у змінених умовах є психологічний механізм сенсоутворення, який не виключає і навіть допускає зіштовхнення сенсів, що відбувається при зустрічі внутрішнього значеннєвого змісту суб'єкта з іншими його значеннєвими виразами. Однією із основних причин невдач при засвоєнні нових значень є той факт, що людина виявляється неготовою прийняти інший значеннєвий світ і намагається прилаштувати його у значеннєву систему наявного світосприйняття, у результаті чого механізми сенсоутворення спрацьовують вхолосту, а нова дійсність відривається від свідомості суб'єкта, який її осягає.

Людина, чия довкілленева картина світу сформована старою системою цінностей і сталою культурою суспільного практикування, зіштовхується при змінах із значними труднощами. З одного боку, її свідомість не приймає іншу систему сенсів і постійно нав'язує надбудову психічних новоутворень на

відомому і звичному базисі, що є калькою із її попереднього досвіду і почасти є не надто адекватною із погляду об'єктивної реальності. З іншого боку, когнітивна свідомість особистості нібито повстає проти того, що дійсність, яка змінилася, подає реальність інакше, другими сенсами і значеннями, іншими структурами та відношеннями.

При розгляді впливу змінених умов існування на свідомість сприймаючого суб'єкта, необхідно мати на увазі два надважливих аспекти. По-перше, при засвоєнні нової реальності відбуваються зміни семантики свідомості, на рівні мовної, вербалізованої картини світу, що досі була сформованою у контексті попередніх значень. Результатом осмислення нової реальності постає формування певної гібридної структури сенсів. Ця структура вміщує дві знакові системи, одна з яких є більш пізньою (новоутвореною) і тому неминуче прилаштовується до вже сформованої більш ранньої системи наявного досвіду опису довкілля. Виходячи із концепції Л.С. Виготського про роль слова в психічному розвитку, можна стверджувати, що нова знакова система не просто «прилаштовується» до вже існуючої чи надбудовується над нею, а, впроваджуючись в семантику свідомості індивіда, якісно змінює останню: «слово, проростаючи у свідомість, змінює усі відношення і процеси» [15, с. 193]. Ці слова Л.С. Виготського не менш справедливі й у відношенні засвоєння нових сенсів, що дійсно просичуються у свідомість суб'єкта, тепер уже змінену, додаючи їй нового виміру. По-друге, якісно змінюючи семантичну картину світу людини, нове сприйняття неминуче впливає і на загальну картину світосприйняття у когнітивній сфері особистості. Засвоєння нової значеннєвої системи врешті-решт призводить до зміни кута зору на довкілля, його поняття, відношення й цінності.

Оскільки сенс – це «місце події в структурі» сталих особистісних цінностей, він буде намагатися у свідомості вписатися у значення колишнього способу життя одиницями нової реальності. Коли новий матеріал не вписується в сенсоутворювальний контекст попередніх значень, тоді інформація інтерпретується із позицій стереотипів колишньої повсякденної практики і

менталітету національної культури. У будь-якому випадку те й інше буде здійснюватися в адаптаційних механізмах свідомості до змінених умов існування. Саме завдяки їх симбіозу, власне, і здійснюється психічна адаптація до нових умов дійсності [див. 13; 33; 48; 67; 85; 104; 106].

У процесі численних досліджень, які виконувалися вченими у ході безпосередньої взаємодії з людьми, відстежувалися спонтанні форми розвитку і деформації свідомості під впливом екстремально зміненої ситуації, що значно збільшує ризик деструкції і формування зрадницьких комплексів. З'ясувалося, що це є процес, який підпорядковується певній логіці і здійснюється своїми проявами психологічних механізмів і закономірностей. Цей процес має свою чітко виражену феноменологію, як і власні форми прояву [18; 20; 45; 92; 93; 102].

Слід зазначити, що у таких випадках поведінка людей набуває вираженої екоатрибутивності. Екоатрибуція (від грецьк. *oikos* – оточення та лат. *attribuo* – надаю, наділяю) – стиль життєдіяльності, який вбачає первородну значимість, закономірну доцільність, своєрідну гармонію людини і природи. Іншими словами, саме певні негаразди у природному довкіллі можуть нагадати людині, що вона є природною біологічною істотою.

Екоатрибутивність поведінки та діяльності у таких випадках повністю спрямована у площину пошуку адекватних форм і принципів, передусім, біологічної адаптації у змінених умовах існування. Однак, як з'ясувалося, у основі такої поведінки є ригідні, важко зрушувані психічні стани, акцентуації, тривоги і страхи. Люди – вразливі істоти і особливо занепокоєні тими небезпеками, яких не бачать, але знають, що вони існують. Зрештою, за умов постійного страху, що характерний українському сьогоденню (війна на Донбасі, постійне підвищення цін і зниження соціальних стандартів тощо), в громадян розвивається агресивна дратівливість, або ж спостерігається астенія, депресії, домінують стани розгубленості, глибокої апатії. У цих станах люди досить часто звертаються до містики, релігії, забобонів, захисних когнітивних дисонансів. На цьому фоні припустимий і досить зрозумілий розвиток

негативізму (від лат. *negatio* – заперечення) – невмотивованого негативного ставлення людей до нового соціального та природного довкілля. Такий негативізм у повсякденні майже не проявляється. Зазвичай, він провокується подією і чимось конкретно предметнюється та прилучається до інших форм свідомості (контамінацій, альтернатурналізацій, когнітивних дисонансів та ін.), за допомогою яких і зреалізовується [див. 14]. Контамінації свідомості здебільшого проявляються як гностичні змішування, смислові алогізми, парадокси, інші викривлення дійсності. Як правило, ці викривлення і спотворення здійснюються як конфабуляції (беззмістовне побутове «філософування»). Але в них проявлявся також інший змістовний сенс, який є переломленим в сенсі значеннєвого поля соцієтальної психіки.

Різкі зміни життєвого довкілля людини об'єктивно викликають адаптивні процеси психіки та відбиваються на динаміці розвитку і формування індивідуальної свідомості своїми власними ознаками. До того ж, люди звертаються й до тих сенсоціннісних утворень, які склалися попередньо у ході довготривалої історії культурного розвитку етнічної спільноти. Поряд із характерними впливами реального довкілля, де має місце пошук адекватних форм пристосування до наслідків певної соціальної чи техногенної катастрофи як життєвої події, в адаптації приймають участь ще й так звані соцієтальні складові позаперсонального за походженням менталітету, національної специфіки, етнічної духовності. Ситуація психологічного дистресу привела до появи того емпіричного культурно-історичного досвіду, що накопичувався в етносі, і власне крізь його призму й сформувалися перші адаптивні реакції.

Себто буденна свідомість, роблячи перші кроки, знаходила свої резерви й у запобігливому зверненні до неусвідомлюваних форм буття власного історичного минулого, яке підказувало варіанти поведінки, критерії та способи оцінок, висновків практичних дій. Якщо за звичних і звичайних умов існування в людини завжди наявний потяг до індивідуалізації, то за екстремальних умов вона легко піддається бажанню зливатися з чимось великим, ґрунтовним і надійним. Саме таким узагальненим і надійним підґрунтям захисту постає

народний досвід, який закріплений у надбаннях національної української етнокультури і ментальності [36; 102].

Історія тисячолітнього побутування та взаємодії із природними довкілленевими силами і стихіями, досвід щорічного споживання і виробництва, надбання загальної культури етносу закріплюють за ним найбільш дієві та ефективні засоби та форми реагування, вирішення, настановлень. Набуті у процесі історичного розвитку вміння, навички, стереотипи, як і соціально-психологічні настановлення, норми реагування, принципи мислення ще у сиву давнину поставали фоновими у організації життєдіяльності, обрання відповідного способу життєустрою, досягнення величних життєвих перспектив, активне подолання труднощів і життєвих перешкод. За К.Г. Юнгом, «набутий попередніми поколіннями досвід є цінністю на кшталт повітря, яким усі дихають, але яке нікому не належить» [101].

Як весь соціум, так і його окремі представники постійно обмінюються між собою набутими цінностями, оцінками і судженнями, думками й спостереженнями, стимулюючи тим самим і підтримуючи таку активність взаємно. В процесі цього обміну здійснюється поступовий розвиток стрижневих ціннісних орієнтацій. Механізм цього досить прозорий – завдяки тому, що індивідуальна варіативність статистично перебирає велику масу спроб і варіантів на адаптацію, а закріплюється інтегрально в узагальненому досвіді лише селективне, адекватне реагування, то врешті забезпечується відповідна пристосувальна «вигода» свідомості загалом, так і в конкретиці поведінки окремої людини-індивіда.

У розгляді культурно-історичного фенотипу та етнічних психосоціальних явищ у науковій літературі застосовують поняття соціетальної психіки [25], під якою розуміють позаперсональну систему, що містить не тільки реально відтворене, але й спадкоємне, що передається наступним поколінням у формі характерних рис регуляції і саморегуляції поведінки та діяльності, і складає своєрідну психокультуру даного соціуму.

Соціетальну психіку модельно зображають за допомогою трьох основних блоків: властивості (якості), стани і процеси. Кожен блок має свої критеріально окреслені структури [див. 25]. Властивості: екстраверсія (інтроверсія), раціональність (ірраціональність), екстернальність (інтернальність), емоційність (прагматичність, інтуїтивність (сенсорність), інтенційність (екзекутивність). Стани соціетальної психіки: конвенціональний стан («так треба» або «так»), коригуючий стан («треба не так» або «ні»), хаотичний стан («так не треба» або «інакше»). Процеси соціетальної психіки: ідентифікація, маргіналізація, індивідуалізація, девіація. Кожна структурна одиниця соціетальної психіки за походженням відтворює сформовані у глибині віків відношення, настановлення, типові форми дій, реагувань, переживань.

Процеси адаптації запущені і здійснюються незалежно від того, знаємо ми про них, чи ні. У соціально-психологічному плані вони проявляються, як видно з матеріалів численних досліджень, у реконструкції мотиваційних і ціннісних орієнтацій, корекції життєвого шляху, розширенні простору екологічних сенсів, пошуку актуальних і перспективних цілей, деформації свідомості, трансформації життєвих сенсів та ін. Недостатність таких явищ адаптації, певно, саме в тім, що в конкретній кризовій ситуації здійснюються вони шляхом «спроб і помилок», самоплинно, ситуативно, несвідомо. Мотиви досягнення позитивного результату, як й усі інші адаптивні механізми, розпилюються, їх не видно, а тому їх важко скорегувати.

Психічні процеси такого адаптогенезу є найважливішими, що за цих умов контурно проявляються механізмами ідентифікації (принцип «як всі»), інтуїтивно знайденого психологічного захисту, деформаціями свідомості, витісненням психогенного чинника у підсвідомість, багатою барвою механізмів групової психодинаміки. Відслідковуються і варіанти пошуку нетрадиційних адаптивних форм, наприклад, індивідуалізація (самостійно зайнята позиція, відмежування, глибока аутизація), маргіналізація (зрада, перехід на бік ворога тощо).

Загальним фоном підтримки адаптації свідомості саме до кризової ситуації є соціетальна психіка, яка містить не тільки реально відтворюване, але й спадкоємне реагування, що передається наступним поколінням у формі характерних рис регуляції і саморегуляції поведінки та діяльності, і складає своєрідну психокультуру даного соціуму. На фоні описаних явищ адаптації буденної свідомості формується і розвивається не тільки нова перцептивна традиція Я-ставлення до довкілля, але створюється нова свідомість доби анексій і військових лихоліть.

Завдання побудови моделі соціетальної психіки як інструмента пізнання соціального процесу важко віднести до прерогативи певної конкретної гуманітарної науки. Досі традиційно вважалося, що феномени суспільної психології та суспільної свідомості (базовою основою і водночас компонентом яких і є соціетальна психіка) повинні вивчатися історичним матеріалізмом та соціальною психологією. Емпірична соціологія, яка в свій час частково відмежувалась від загальносоціологічної теорії і від цього значно збіднила свій загальнотеоретичний потенціал, сутнісно підмінила дослідження соціологічних аспектів суспільної психології та суспільної свідомості суто аналізом громадської думки. Між тим, стан і властивості суспільної психології і суспільної свідомості безпосередньо впливають на громадську думку і соціальний процес в цілому. Крім того, соціетальна психіка поряд із економікою, політикою, масовою свідомістю може вважатися однією із взаємопов'язаних підсистем соціуму і в цьому аспекті також вимагає уваги наукової думки.

Соціетальна психіка неминуче впливає як на структурну організацію соціуму, так і на механізми, залучені до її зреалізації. Більше того, соціетальна психіка, що являє собою структуровану смислову установку соціуму, визначає загальну спрямованість і динаміку даного суспільства, а також блокує прояв соціальних механізмів, які їй не відповідають, здобуваючи з минулого досвіду релевантні їй зразки і стереотипи поведінки.

Людина знаходить в суспільстві не просто зовнішні умови для своєї життєдіяльності, а самі ці умови несуть в собі засоби дії, предметні і соціальні норми. Соціум має притаманний тільки йому світ не наочних об'єктивованих значень, в яких містяться готові формули, що передають із покоління в покоління взірці поведінки і норми реакцій. Пізнаваність цих формул принципово можлива, і тому несвідоме не відокремлено від свідомого нездоланною стіною: процеси, що в ньому розпочинаються, часто мають своє продовження в свідомості і навпаки, тобто існує живий динамічний зв'язок між соціетальною психікою як неусвідомленою установкою і усвідомленою культурою соціуму в цілому. Постановка проблеми в такому ключі, стала можливою у зв'язку із розширенням меж наукової парадигми взагалі і гуманітарної, зокрема. Цьому сприяли відкриття як в сфері природничих, так і гуманітарних дисциплін.

Відкриття теорії систем і теорії інформації (Д. Джінс, Г. Бейтсон, І. Пригожин, Р. Шелдрейк, А. Янг, Ф. Капра) дали нову можливість осмислення розуміння свідомості. Вони показали, що будь-який складний устрій – (соціум), що утворює достатньо складні замкнені каузальні ланцюги відповідними суб'єктивними зв'язками, володітиме ментальними характеристиками реагування на відмінності, а також здатністю обробляти інформацію і забезпечувати відносно саморегулювання соціальної спільноти.

1.2. Основні соціетальні ознаки-риси українського суспільства

Суспільства можна розглядати й типізувати за певними кількісними й якісними ознаками. Аналіз ознак дозволяє відокремити власне суспільства від соціальних груп, спільнот, які не є такими. Безперечно, кожне суспільство – це сукупність людей, що займають ту чи іншу територію. Проте, не існує кількісних критеріїв щодо загальної чисельності населення, розмірів території або інших чинників, за якими можна ідентифікувати суспільства, тобто

виділити їх із загального класу спільнот. Суспільство утворює і плем'я у басейні Амазонки, що нараховує 100-200 осіб, і сучасні Китай і Індія, де мешкають понад 1 млрд. осіб. Тим часом багатомільйонне населення жодної з китайських провінцій не становить окремого суспільства, тоді як чотиримільйонний норвезький народ – безперечно є таким. Із історії відомо, що існували суспільства (кочові племена, народи), які не мали чітко визначених географічних координат, сталої площі та визначених кордонів [36; 63; 87]. Таким чином, кількісні критерії важливі для типізації, поділу існуючих суспільств за демографічними, географічними, економічними показниками, але вони не спроможні ідентифікувати саме суспільство. Істину треба шукати в іншій площині, з'ясовуючи критерії, що мають якісний зміст.

У табл. 1.1. наведено систему критеріїв, характерних рис і ознак, які стосуються різних аспектів соціетальності. Усі вказані ознаки – адаптованість, самоуправління, самодостатність, інтегрованість – свідчать про те, що суспільство є чимось дійсно завершеним і повним. Воно утворює середовище, яке дозволяє людям проживати усе своє життя від народження до смерті, користуючись його ресурсами, капіталами, можливостями, інститутами, альтернативами. Риси та ознаки соціетальності можна використовувати для розмежування і з'ясування специфіки окремих суспільств. Якщо використовувати політичний критерій, то можна приблизно визначити кількість сучасних суспільств – їх нараховується близько двох з половиною сотень, не враховуючи багатьох окремих племен, що не мають своїх представницьких політичних інституцій, які б репрезентували їх у світі.

Суспільство – це самодостатня цілісна система, що утворює максимально широкий соціокультурний простір, який не є складовою частиною простору інших систем. Чисельно населення України переважало більшість європейських суспільств, але довгий час її соціальний простір був складовою частиною загальної радянської спільноти народів. Населення України утворювало велику соціально-територіальну спільноту (а не соціетальну систему) – функціонально незбалансовану, зі слабкими ознаками «барельєфності» та «просторово-часових

країв». На той час ми не мали національної економіки, власної політичної системи й розвинутого соціокультурного довкілля. Відцентрові тенденції, нав'язані метрополією, фактично переважали історичні, культурні відносини всередині України. Економічна кооперація абсолютно не враховувала власні потреби або інтереси України. «Згубність для України цього факту ще у 20-і роки минулого століття відчув М. Волобуєв. Його думка зводилася до того, що за відсутності власного керівного й плануючого центру та з побудовою зв'язків із Москвою не по горизонталі федеральних стосунків, а по вертикалі, годі й сподіватися на повноцінний розвиток самого українського суспільства. Наступні десятиліття засвідчили, що учений-економіст мав рацію. Регіони України, промислові центри, окремі гіганти індустрії, підпорядковані Москві, не створювали національної економіки: соціальні зв'язки замикалися не всередині, а назовні; соціальні стосунки поміж регіонами України були слабкими. Соціальний простір нагадував зрізану піраміду, а для того, щоб піднятися на верхні щаблі й увійти в справжню еліту або «велику» політику, керівникам, чиновникам, управлінцям треба було покинути Україну і шукати долі у Москві» [74, с. 226]. Таким чином, розпад СРСР і здобуття політичної незалежності означають тільки початок формування повноцінного українського суспільства.

Менталітет – це характер та склад людського мислення, що зреалізовується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому. Соціальний менталітет має відбиток логічно неосмислених історичних традицій, успадкованих від попередніх поколінь стилів та типів поведінки, особливостей мислення, рис національного характеру, світогляду, релігії тощо. Тут мається на увазі комплекс всіх елементів душі народу, як психічної подібності людей, що породжує об'єктивний «автоматизм» інтелектуального та духовного життя. Простіше кажучи, менталітет (людини, суспільства, народу) – це душа, специфічне інформаційно-енергетичне поле, що охоплює емоційний, інтелектуальний та духовний рівні життєдіяльності

розгорнутої соціальної системи. Природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне – все це «перетинається» та постійно взаємодіє на рівні менталітету і здобуває кінцеву змістовну складову на вищих – духовному, моральному та релігійному рівнях.

Таблиця 1.1

Критерії, риси, ознаки соціетальності (інтегрованого суспільства)

Тип критерію	Характерні риси	Ознаки
Економічний (система забезпечення)	Функціональна збалансованість, здатність до матеріального самозабезпечення (з урахуванням природного середовища) або до існування в системі горизонтальної кооперації з іншими соціетальними системами	Адаптованість
Політичний (система управління)	Політична автономія. Наявність власних політичних центрів, передусім державних інститутів, центрів соціального контролю, що безпосередньо не залежать від аналогічних зовнішніх структур. Можливість політичних чинників представляти суспільство у світі, у зносинах з іншими суспільствами	Самоуправління
Соціальний (система відновлення)	Поповнення за рахунок народжуваності, яка становить домінуючий шлях відновлення людності, власні системи соціалізації й виховання. Завершена пірамідальна структура соціального простору, що відновлюється за рахунок внутрішньої соціальної мобільності, системи приписаних і досягнених статусів	Самодостатність
Культурний (система цінностей)	Загальносоціетальні ідентичності й цінності, колективна свідомість, архетипи свідомості, «дух єдності», етноцентризм, внутрішня солідарність	Інтегрованість

Характерним є те, що менталітет – це не пасивний об’єкт, своєрідний еквівалент сумарної дії всіх названих чинників. Він сам є трансформуючим чинником суспільного розвитку, надзвичайно важливим і дієвим, і в той же час малопомітним, оскільки імпульси, які він транслює етносу чи окремій людині

йдуть із глибини історії. І тут не може бути нічого дивного, оскільки ці імпульси генеруються архетипом нації, який належить «тонкому світу», що характеризується для нас поки ще незрозумілими просторо-часовими характеристиками [49; 95; 103].

Варто охарактеризувати основні властивості соціетальної психіки. Йдеться про домінуючі, а не виняткові тенденції, що представлені у вигляді бінарних опозицій. Поведінкові настановлення, психологічне відношення, духовний досвід або провідні тенденції є саме тими умовами, крізь призму яких особистість засвоює соціальний досвід соціуму, з окремих компонентів якого, в свою чергу, складаються її індивідуальні особливості.

«Властивість екстраверсії/інтроверсії відображає сформовану установку соціуму або на навколишній світ, світ інших соціумів (екстраверсія), або на явища власного світу, внутрішніх проблемах соціуму (інтроверсія). Екстравертовані суспільства більш відкриті, менш традиційні, асимілюють в собі цілу множину провідних тенденцій світу, поведінкові взірці беруть з навколишнього оточення, прагнуть добре виглядати з усіх боків заради інших, а не для власного задоволення; засоби для вирішення внутрішніх проблем шукають шляхом активізації зовнішніх зв'язків; економіка таких країн переважно екстенсивна, а політика працює не стільки на внутрішні проблеми, скільки на власний імідж; «дух» народу в таких соціумах неспокійний, національний характер більш прямолінійний і схильний до ризику» [25].

Інтровертовані соціуми, зазначає О. Донченко, «більш закриті, народи самобутніші, зорієнтовані на традицію; спроможні залишатися такими, як є, в різних обставинах; краще всього почувають себе вдома, на своїй території; в процесі впровадження реформ орієнтуються здебільшого на внутрішні тенденції розвитку, на внутрішні можливості; мету свого розвитку ініціюють зсередини; відрізняються більшими здатностями щодо врахування власного досвіду і навчання власними засобами; часто канонізують свою культуру, до якої ставляться надто ревно, наслідком чого може бути відставання від історичної реальності; їм притаманний захист від надмірної зовнішньої

інформації; народ в таких суспільствах спокійний, неагресивний, терплячий» [25].

Якщо вести мову про менталітет українського народу, то первинно слід зазначити, що він має, так би мовити, «жіночу стать», що зумовлена, в свою чергу, трансцендентною жіночістю архетипу «Україна». Тому в національному характері українців наявні такі риси як чуттєвість, емоційність, любов до дітей, швидке інтуїтивне сприйняття сутності складних природних та соціальних явищ, мрійливість, допитливість. На ці риси накладаються маргінальні, двоїсті, компоненти національного менталітету, зумовлені всесвітньо-історичною місією українського етносу, як Матері-Берегині європейської цивілізації, що простягла свої захищаючі руки між Заходом та Сходом. Цим компонентам притаманні поєднання індивідуалізму, характерного для західної ментальної орієнтації, і східної вразливості, колективізму, бурхливої реакції на соціальну несправедливість, на відміну від суто російської наївної віри в сильного правителя, непогрішимого «царя-батюшку».

Глибинні пласти українського менталітету, безумовно, закладені землеробством, яке з найдавніших часів було головним заняттям арієзованого праукраїнського та українського етносів [36; 55; 93]. Саме зв'язок з землею визначив особливості світобачення наших предків, їхні культурні орієнтири та соціальну організацію. Вчені довели [див. 36], що весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і ментальність) ідеально адаптовані до степового та лісостепового ландшафтів, спричинені природними кліматичними циклами та сільськогосподарським календарем. Закодовані на рівні архетипу «Україна», закріплені в традиціях та мові, ці чинники крізь століття генерують свої імпульси, зумовлюючи такі риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, виважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, відсутність агресії, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття господаря та певний індивідуалізм (дещо завищена самооцінка, хвалькуватість, пасивність в громадських справах).

Позитивні риси українського національного характеру суттєво деформуються під час реалізації нашим етносом своєї всесвітньо-історичної місії, як буфера між двома типами цивілізацій – західної, європейської та східної, мусульманської. На нашому ментальному рівні це зумовило постійну гіперболізацію зовнішніх чинників, прагнення покласти на них провину за свої численні біди і негаразди. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній підсвідомості як стан людини, що є фактичним хазяїном землі, але через дію зовнішніх, ворожих сил, не може бути її вільним господарем. Саме із цього коріння проростають примирення з негативними явищами, терплячість, надмірна сором'язливість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан громадських справ.

Перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Речі Посполитої, Румунії, Чехословаччини наклали досить помітний відбиток на культуру, традиції та побутування українців. Саме цей чинник є основною причиною такої негативної риси українського менталітету, як відсутність почуття національної єдності. Для жителів Західної України більш характерні такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності, консерватизм до зумовлених часом змін національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму, релігійності. Що стосується населення Центральної, Східної та Південної України, то, як відомо, для них головним було не національне, а соціальне визволення. Тому провідними рисами менталітету в цих регіонах стали колективізм, поєднаний з анархізмом, звичка до кропіткої праці, яка має обов'язково дати покращення матеріального становища.

Таким чином, є всі підстави говорити не тільки про особливості українського менталітету загалом, але й про його особливості в різних регіонах України.

Цілеспрямований, багатовіковий тиск на українську еліту, її скероване знищення в періоди розбрату та бездержавності сприяли деякому консерватизму українського менталітету, як захисту здобутих національних

цінностей від зовнішніх впливів, і в той же час постійно відновлювали нездоровий скепсис населення стосовно власної еліти, як продажного та аморального прошарку суспільства.

Важко заперечити втручання в роботу архетипу «Україна» впливу так званого «радянського архетипу», який спотворив національний генетичний код. Основними рисами радянського менталітету визначають «відсутність волі до покращення долі власними силами, показна працелюбність, амбіційність, патерналізм, безпорадність» [93]. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства менталітет продовжує відігравати свою важливу роль, як «вмонтованого у соціум» регулятора економічних, політичних та культурних подій. Саме завдяки особливостям українського менталітету (певному консерватизму, уповільненості, зваженості) в Україні не відбулося соціальних вибухів в періоди «помаранчевої революції» кінця 2004 року та політичної кризи початку 2006 року. І лише у 2014 році каталізатором стала зовнішня агресія сусідньої держави на українські терени.

Також слід зазначити, що наведені риси є серйозною перешкодою на шляху реформування нашого суспільства, оскільки вони не дають змоги надати розвиткові країни бажаної динаміки та ініціювати прорив на фронті впровадження в життя інноваційних політичних, соціальних та суто інформаційних технологій. Втім, ці перешкоди чи навряд можуть вважатися постійними. Чітке визначення та нормативне закріплення спочатку на рівні провідних політичних сил, а потім і на рівні держави української національної ідеї, ініціювання консолідації етносу навколо цієї ідеї значно прискорять соціальні процеси та виведуть їх на рівень виконання Україною своєї всесвітньо-історичної місії. А це можливо на рівні логічного усвідомлення спочатку на рівні національної еліти, а потім і всього нашого населення, архетипу «Україна».

На думку О. Донченко [25], кожен узагальнену психосоціетальну властивість можна подати у вигляді бінарної шкали, яку слід застосовувати у конкретних соціологічних дослідженнях. Таких шкал налічується шість

(екстраверсія – інтроверсія; раціональність – ірраціональність; емоційність – прагматичність; сенсорність – інтуїтивність; екстернальність – інтернальність; інтенційність – екзекутивність). Кожна характеризує певне настановлення і спрямованість соціальної психіки. Соціетальна психіка є складною і відкритою системою, яка функціонує у тому чи іншому суспільстві в речових, енергетичних та інформаційних формах. «Дана модель базується на основі вже відомих канонічних досягнень соціогуманітарних наук, представлених в працях Г. Спенсера, Г. Зіммеля, П. Сорокіна, К.Г. Юнга, З. Фрейда, Л. Леві-Брюля, Л. Виготського, а також В. Вернадського, П. Тейяр де Шардена, І. Пригожина, А. Янга, Г. Бейтсона. Поглиблений аналіз, творче осмислення допомагають у спробі вирішити проблему «хто ми» і «що ми» з позиції історико-культурного процесу дедуктивного аналізу фактів і системного цілого» [73, с. 335].

З погляду О. Донченко, український соціум характеризується такими ознаками [25]:

- інтроверсія (прагнення до оцінки внутрішнього змісту явищ, пошуків позитивного потенціалу – «образу Божого»; цілісне сприйняття світу, магічне мислення, орієнтація на традицію, неприйняття тиску ззовні, індивідуалізм);
- раціональність (домінування установки на сприйняття чого б то не було в деталях, дискретно; утруднення будь-яких змін, перебудови, відсутність динамічності);
- емоційність (динамічний і неоднозначний світ почуттів та емоцій);
- сенсорність (скромність, витонченість; панування культу відчуттів, заснованих на життєвих реаліях);
- інтернальність (незалежність від інших психокультур, наявність внутрішніх неформальних регуляторів життя соціуму);
- інтенційність (розуміння рефлексії як основного інстинкту пізнання дійсності).

Досліджуючи феномен української соціетальної психіки, О. Донченко застосовує як кількісні, так і якісні методи. У першому випадку це соціологічні

опитування, у тому числі експертні. В другому – робота із історичним матеріалом і культурологічними дослідженнями під кутом зору описаної в монографії структури і компонентів соціетальної психіки. Серед головних джерел, що містять відомості про предмет аналізу, учена виділяє, зокрема, етичні канони спілкування, загально визнані версії соціального світу і взаєностосунків у ньому, схильність до певних настроїв або реакцій, світогляд. При цьому серед методик дослідження соціетальної психіки велику роль авторка відводить саме тим, які пов'язані із виявленням прихованого змісту, зосередженого у мистецьких творах.

Так, аналіз ряду взірців народного мистецтва показав, що інтроверсія, властива українському соціуму, простежується в декоративних розписах, зокрема, в наявності великої кількості елементів, що є одночасно символами макрокосму і мікркосму (мотив «вазон» як графічний вираз одного з якнайдавніших уявлень про створення світу і як образі сім'ї – рудиментарний образ Світового Дерева або древа Життя), а також в інших архаїчних мотивах (наприклад, мотив «фриз»). Для композицій українських декоративних розписів також характерним є дотримання традиційної геометричної схеми або розташування композиції у еліпсі (яйце як зародок життя). При цьому в структурах їх композиційних схем символ відіграє найголовнішу роль.

Інша межа українського соціуму – раціональність – виявляється у наявних взірцях досліджуваного різновиду мистецтва, зокрема в прагненні до відтворення дрібних деталей, детальній передачі характеру форм, у впорядкованості, відсутності перенасичення і нагромадження. Але головно у частому використанні симетрії, що є «важливим способом впорядкування даних елементарно-почуттєвого процесу» [12], «тією ідеєю, за допомогою якої людина прагне досягнути і створити порядок, красу і досконалість» [13].

Українська емоційність проявляється у численних мотивах українських розписів, що слугують уособленням людських відчуттів, ставлень (скажімо, мотив «ягоди калини, зв'язані у букет» – символ любові), а сенсорність – у

м'якій, пастельній, достатньо обмеженій колірній гаммі українських «замальовок», характерного елементу інтер'єру затишної української хатини.

Однією із ознак інтернальності українського соціуму, артикульованих у прикладному мистецтві, постає матеріалізація загальних рис народної орнаментальної культури в художніх авторських творах, зокрема, таких відомих майстрів декоративного розпису, як П. Фома (підкреслена симетричність організації елементів і мотивів розписів) і М. Тимченко (використання суто традиційних художньо-технологічних рецептів і прийомів виконання петриківських розписів при створенні самобутніх творів, у тому числі – по фарфору). Ще одна межа, яку виділяє в українському соціумі О. Донченко [25], – інтенційність (культ Батьківщини-Матері, Землі-Матері, Природи-матері). Втім, цю межу соціетальної психіки краще вивчати на взірцях інших видів народної творчості, зокрема на основі пісенного і усного фольклору, як це робив, наприклад, М. Костомаров [41].

Загалом можна стверджувати, що результати ряду досліджень українських науковців суголосні положенням пропонованої О. Донченко концепції соціетальної психіки (які торкаються соціально-психологічних ознак українського соціуму), що вкотре підтверджує правильність даної концепції. Вважаємо, що сучасна гуманітарна наука повинна функціонувати не тільки в рамках відомих, апробованих методик або механічно використовувати новітні. Вона може знаходити кожній із них нове застосування на шляху вироблення міждисциплінарної парадигми. І в цьому контексті концепція соціетальної психіки відкриває перед соціальними науками нові можливості і перспективи.

Разом з тим, результати такого роду досліджень мають не тільки теоретичне, але й визначене практичне та прикладне значення. На нашу думку, розуміння психокультури соціуму – необхідна передумова обґрунтованого впливу на розвиток соціально-психологічних процесів у сучасному суспільстві, включаючи і взаємодію між культурною спадщиною соціальної спільноти та її новими досягненнями. Одним із вагомих чинників у вирішенні цього завдання соціуму постає наявність відповідної «інноваційної групи» (або «класу носіїв

знання», «постачальників символічного знання»), здатної відтворювати культурний менталітет соціуму, «просвіаючи» світові взірці, досягнення або проби крізь мережу властивих соціуму стереотипів.

Як зазначає О. Донченко в своїй праці «Соціетальна психіка»: «Дух української ментальності у бінарній диспозиції «екстра/інтроверсії» більш виразно тяжіє до інтровертованого типу реагування, зорієнтованого на внутрішні тенденції, відповідні до цього судження, потреби, інтереси. Тому особи, що потрапили в ситуацію дистресу в Україні, здебільшого схильні орієнтуватися на власні сили і можливості, свій досвід, погляди, ідеї, думки, розміркування. Звідси легко зрозуміти масові конфабуляції поширені у добу численних лихоліть, ініціації і наміри свідомості, що походили від ситуативно зумовленої, але симультанно інтегрованої, етнічно зумовленої суб'єктивної картини світу, власного уявлення тієї небезпеки, яка вкладалася в пояснюючі принципи здорового глузду буденної свідомості» [25, с. 33].

Такий принцип розуміння ситуації, власне як і орієнтація на самодостатність суджень та оцінок, не виправдовують себе практично. У таких випадках залучаються компенсаторні механізми психологічного захисту: установчі контамінації (змішування, алогізми), когнітивні дисонанси, мотиваційні дегенерації та ін. А враховуючи те, що народи в інтровертованих соціумах, зазвичай, спокійні, терплячі, миролюбні і неагресивні, то за умов психологічної фрустрації українці легко проявляли домінанту уникнення, екопсихологічного ескапізму, несприйнятливості до зовнішнього тиску, певну байдужість, втрату інтересів. Спровокована таким чином апатія на фоні інгібованих настановлень (стримуваних і пригнічених тяжкими сенсами відчуттів, тривог і страхів) нерідко проявлялася в домінантах уникнення, навіть наближаючись до станів психологічного безсилля. Це може й призвести до появи феномену зради у суспільстві.

Поряд із цим, інтроверсія у поведінці, настановленнях, сенсоціннісних орієнтаціях, узгоджує між собою наявність таких рис, як індивідуалізм, сенситивність сприйняття і переживання, стримана реакція на раптовість,

надзвичайна чутливість до небезпеки ззовні. Ініціація національної свідомості на осягнення таїнства природної та мілітаристичної стихії через психологічний інсайт боляче відгукнулася у відстороненій споглядальницькій психології українців. Для українців сприйняття катастрофи втрати Криму та війни на Донбасі і їх пагубних наслідків виявилось надто хворобливим, емоційно ранимим, що із повною очевидністю викликало компліцитність їхньої свідомості. Вона обернула масову буденну свідомість не тільки в іпостась прямої причетності до Божого начала, але й сформувала захисну реакцію уникнення проблем завдяки всіляким витісненням та експектаціям. Навіть щодо споконвічної готовності злиття із соціальною та природною сутністю, яка завжди культивувалася в українському етносі, хоча й на інших засадах – раптово з'явилися паростки натуралізації буденної свідомості.

Бінарна діада «раціональність – ірраціональність» в українському менталітеті відтворює схильність соціуму до раціонального сприйняття та осмислення доквіллєневих подій і явищ, процесів і проблем, що постають у реальному життєвому середовищі. Відомо, що подіям і вчинкам завжди передують зміст процесів сприйняття і розуміння очікуваних результатів. Отже, домінуюче настановлення сприйняття зумовлює не тільки характер активності людей, але й формує підвалини суб'єктивної картини світу загалом, за участі якої здійснюються основні процеси життєдіяльності, соціалізації і психосоціальної адаптації.

Учені українську ментальність відносять [12; 18; 28; 33; 40; 48; 55; 91; 92; 102] до раціональних соціумів, де панує спрямованість на ретельне і точне, послідовне і завершене світосприйняття явищ і подій процесів, ідей, проблем, фактів. Абстраговані проблеми чи ідеї у ментальності раціонального типу не сприймаються, проте, конкретні речі, до яких свідомість всіляко прихильна, аналізуються докладно і послідовно, розглядаються та обговорюються із усією повнотою і ретельністю. Раціональному типу ментальності характерні також ознаки смислової стабільності, прогнозованості у розвитку, соціальної

перспективи за умови фіксованої результативності із плином часу, чітке виокремлення контурів майбуття.

Крізь призму даної моделі раціональної ментальності потерпілі від військових дій українці проявляють потяг до повної і вичерпної інформації про все, що стосується подій та їх власного стану. Їм незрозумілі і невиправдані інтуїтивні пошуки вирішення проблеми з боку урядовців та очільників. Саме тому люди щиро вважають, що істинна інформація десь є, нею хтось володіє, але їм її не подають, приховують правду. Саме за відсутності об'єктивної, обґрунтованої інформації буденна свідомість приходять до емпіричної атрибутивності свого власного досвіду, випробувань, спостережень. Та через обмеження буденної свідомості, недостатність отриманої таким чином побутового філософування у поясненнях дійсності провокується психологічне явище негативізму, як немотивованого заперечення свого ставлення до нової реальності, стійке протиставлення себе ситуації. Такому явищу індивідуальної психіки сприяють поширені контамінації масової свідомості: змішування, парадокси, алогізми, інші сенсоціннісні викривлення, які повно оприявнюються у формі побутових конфабуляцій.

Світоглядний тип «екстернал/інтернальності» зорієнтовує рівень суб'єктивного контролю людей у сферу соціально-психологічних реалій, в яких втілюються типології незалежності, самостійності та активності української людини у досягненні власних цілей, особистої відповідальності за те, що коїться, принципів саморегуляції у взаємодії з довкіллям. Вважається, що ця узагальнена характеристика здійснює регуляторний вплив на багатосторонню активність взаємодії людини із природнім і соціальним довкіллям, відіграючи важливу роль у формуванні життєвої позиції, способів вирішення кризових ситуацій, виборі форм реагування, визначенні дій і вчинків, організації життєдіяльності загалом.

Потерпілі від буремних подій сьогодення українці частіше тяжіють до прояву екстернального локусу суб'єктивного контролю. Тенденція екстернальності етнічного походження проявилася тут у тому, що люди не

бачили й не бачать зв'язку між своїми діями і можливостями протистояти наслідкам війни, не вірять у покращення ситуації, вони лише сподіваються на розуміння їх становища з боку соціального оточення, очікують співучасті та емпатії. Люди очікують не тільки розуміння і підтримки ззовні, але й активно сприяють розвитку перцептивних настанов жертвності, виключності власного становища, жадають співчуття і допомоги.

Наявна екстернальність психологічної саморегуляції проявляється не тільки у загостреному переживанні й розчаруванні щодо власних можливостей активного втручання аби виправити вже заданий розвиток небезпечної для їх життя ситуації, але й у породженні специфічних феноменів, які лімітують стресогенні стани – недовіри і ймовірних каверз, фрустраційної залученості, емоційної спустошеності, дратівливої приреченості, безпорадності, постійного стресу.

Не існує у традиціях українців безапеляційного спрямування індивідуально вирішувати свої проблеми лише власними зусиллями, немає почуття стверджуватися власними досягненнями, не притаманне нам почуття твердо і до кінця відстоювати власну правоту, не завжди ми послідовні у діях. В українців наявна зовсім інша функціональна логіка. Вона значною мірою спричинена екстернальним локусом суб'єктивного контролю й ще із давніх часів проявляється в національному характері емоційно-інтуїтивним осягненням істини. У вирішенні життєвих проблем для українців значущими критеріями істини і правди завжди були принципи добра, гуманності і честі. Критерії ці походять більше від моралі і людяності, ніж від раціонального і прагматичного начала. Це означає, що й національний менталітет зафіксував традицію оцінок і думок в етнічних настановленнях за типом «добре – погано» «треба – не треба», «по-людськи – негуманно», «від душі – бездушно», «чесно – підло» тощо. У наявній критеріальній парадигмі раціонально-логічне поступається місцем емоційно-почуттєвому – добре не те, що обґрунтовано, доцільно і логічно, а те, що сприймається приємно і хвилює, що благородно, людяно, зачіпає за живе.

Типові риси національної ментальності, пов'язані із проявом ознак інтенційності-екзекутивності і проявляються в українців ознаками екзекутивності. Екзекутивні етнічні спільноти здебільшого зорієнтовані емоційними впливами, наївністю, інтуїтивністю. Вони завідомо слідуєть принципам підлеглості, виконавчості, потребують союзництва, прихильництва, заступництва. Внутрішній світ представників екзекутивних соціумів нерідко суперечливий, визначається помірністю, невибагливістю, стриманістю, терплячістю із домінантою споживання, показовості, прикрашання. Залежне, екзекутивне кредо, а не ініціативне, раціональне, інтенційне переважає у слов'янському менталітеті [51], українці тут не виняток [59].

Висновки до розділу 1

1. Модель соціетальної психіки охоплює три основні блоки: властивості (якості), стани і процеси. Кожен блок має свої критеріально окреслені структури. Так, щонайперше, властивостями постають екстраверсія (інтроверсія), раціональність (ірраціональність), екстернальність (інтернальність), емоційність (прагматичність, інтуїтивність (сенсорність), інтенційність (екзекутивність). Одночасно, станами соціетальної психіки є конвенціональний («так треба», або «так»), коригуючий («треба не так», або «ні»), хаотичний («так не треба», або «інакше»). До процесів соціетальної психіки науковці відносять ідентифікацію, маргіналізацію, індивідуалізацію, девіацію. Кожна така структурна одиниця за походженням відтворює сформовані у глибині віків відношення, настановлення, типові форми дій, реагувань, переживань, стереотипів.

2. Свідомість становить загальний фон, що характеризує пристосованість соціетальної психіки до кризової ситуації. Остання містить не тільки реально відтворюване, але й спадкоємне реагування, що передається наступним поколінням у формі характерних рис регуляції і саморегуляції поведінки та

діяльності, й утворює своєрідну психокультурну матрицю даного соціуму. На тлі явищ адаптації буденної свідомості формується і розвивається не тільки нова перцептивна традиція Я-ставлення до довкілля, а й створюється нова свідомість доби анексій і військових лихоліть у масовій свідомості українського народу.

3. Українська держава покликана сприяти відродженню і розвитку народної культури, оптимально використовувати її ресурси в процесах самоусвідомлення українським соціумом своїх соціально-психологічних особливостей (а звідси – і його самокорекції), надавати всебічну підтримку процесам декодування і актуалізації значень, цінностей і значень самоорганізації соціального життя. Відповідні державні інститути, установи та організації повинні розробити ряд моделей інкультурації обдарованої молоді згідно потреб конкретних регіонів, які б мали мету запустити механізм відтворення соціогуманітарних ресурсів. Слід здійснювати роботу із упровадження відповідних програм у навчальних закладах (перш за все із спеціальних і соціогуманітарних дисциплін), які б передбачали вивчення студентами тих особливостей психокультури різних соціумів (і в першу чергу українського), артикульовані у творах народного мистецтва, для актуалізації значень, цінностей і значень організації соціального життя народу.

РОЗДІЛ 2

ВІДСТУПНИЦТВО, ЗАПРОДАНСТВО, РЕНЕГАТСТВО ЯК ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ФОРМИ ЗРАДИ У ПОВСЯКДЕННІ СОЦІЄТАЛЬНИХ ЗМІН

2.1. Відступництво як відмова від особистих ідеалів та переконань

Термін «відступництво», або «апостазія» (грецьк. – відступництво) – спочатку увійшов у науковий вжиток як відступництво від християнства, віровідступництво. Віровідступництво є повною відмовою віруючого від віри, заперечення її догматів, що супроводжується відпаданням від Церкви або відмовою клірика від своїх обов'язків чи підкоренням церковній ієрархії. На відміну від ересі, що характеризується частковим запереченням церковного учіння, апостазія є його повним запереченням. Це також зрада християнській вірі і відхід від неї. В грецькому тексті Старого Заповіту (Септуагінта) слово апостазія зустрічається у значенні відступництва від Бога (наприклад, Іер. 2:19, Нав. 22:22) і має чітко виражений релігійний сенс. Згідно християнської теології, початок апостазії можна побачити в першому добровільному акті порушення Божественної волі, спотворенню Богоданого образу (духовного закону) (Побут. 3, 6; Рим. 8, 20-22). У християнську літературу слово «апостазія» увійшло із античної грецької літератури, де воно означало відпадання від законного правителя – зраду або заколот проти нього. У грецькому перекладі Старого Заповіту слово «апостазія» набуло релігійного забарвлення – відпадання від небесного Правителя-Бога або зраду Мойсеєвим законам, даним Богом (І. Навин 22:22; 2 Пара. 29:19; 1 Макк. 2:15; Іер. 2:19; Діян. 21:21; 2 Фесс. 2:3).

У Новому Заповіті, що має спадкоємство із старозавітною традицією, слово апостазія означає віровідступництво або відступ від християнської віри

(наприклад, Лк. 8:13; 1 Тім. 4:1-3; Евр. 3:12; 2 Пет. 2:20; 2 Пет. 3:17). Ще із часів святителя Кипріяна Карфагенського в Церкві зустрічається поняття апостат (грецьк. – відступник), яке застосовується до християн, що відпали від віри під час гонінь [тут і далі: цит. за 11]. У 2010 році папа римський Бенедикт XVI включив злочини проти віри (лат. *delicta contra fidem*), у тому числі і апостазію, в список найтяжчих злочинів вірянина.

Перелічені характеристики відступництва не виходять за межі її християнсько-конфесійного трактування і супроводжуються зовнішніми ознаками відходу від віри і Церкви, але відступництво це більш глибоке і багатогранне явище, що виходить за межі її церковно-історичної складової. Існуючи в контексті християнського дискурсу, воно може характеризуватися не тільки зовнішнім і внутрішнім відступництвом від віри і Церкви. Воно часто постає небезпечною і лицемірною формою відступництва і від всякого буттєвого добра, любові, людяності в цілому, тобто набуває певного загальносвітового значення, вкоріненого у минулому, що розвивається в теперішньому часі і спрямоване в майбутнє [1; 4; 14; 30; 31; 69; 86; 99].

Відступництво як світове явище майбутнього пророко передбачено апостолом Павлом, що рахує його однією із основних ознак есхатологічних подій, передуючих Страшному Суду («бо день той не прийде, доки не прийде раніше відступ» – Фес. 2:3). Апостазія також має на увазі не всякий відступ взагалі, а відступ особливий за своєю силою, глибиною і за своїм широким розповсюдженням, відступ гучний, такий, що досяг крайнього ступеня свого розвитку. Апостазія є останнім етапом розвитку «таємниці беззаконня», що безпосередньо висуває особу Антихриста. В Біблії указуються три різні форми прояву апостазії: 1) відступ від Істинного навчання і від християнської моралі; 2) відступ від нормальної, благословенної Богом державності; 3) відступ від істинної Церкви Христової при збереженні її зовнішнього вигляду, тобто крайня форма лицемірства. Повна потрійна апостазія робить прихід Антихриста неминучим. «День той не прийде, доки не прийде раніше відступ і не відкриється людина гріху, син погибелі» (1 Ін. 2:18; 2 Солун. 2:3).

У даного явища є не тільки минуле і теперішній час, але і якийсь особливе есхатологічне майбутнє. Звідси постає необхідність перенести аналіз відступництва зі сфери церковно-правової в духовно-етичну площину. Апостол Павло в другому посланні до Тимофія дає наступну характеристику людей майбутнього: «Знай же, що в останні дні настануть часи тяжкі. Бо люди будуть самолюбні, срібллюбні, горді, гордовиті, лихослівні, батькам непокірні, невдячні, нечестиві, недружні, непримирливі, наклепники, нездержливі, жорстокі, не люблячі добра, зрадники, зухвалі, набундючені, більш ласі, ніж Боголюбчі, мають вид благочестя, сили ж їх відреклися» (2 Тім. 3:1-5). Найважливішою внутрішньою духовно-етичною особливістю даної характеристики є «нелюбов до добра» і «зречення від сили благочестя» при збереженні його зовнішнього вигляду, тобто украй небезпечна форма лицемірства. Сила ж благочестя полягає в дотриманні основного закону християнства – закону любові. Тієї любові, яка – «довготерпляча, милосердна, не заздрить, не гордиться, не безчинствує, не шукає свого, не гарячкує, не мислить зла, не радіє неправді, а співрадіє істині; все покриває, всьому вірить, всього сподівається, все переносить, ніколи не перестає.» (1 Корин. 13:4-8). Цей ідеал, повноцінно втілений Ісусом Христом, здається сучасній людині недосяжним, якщо в ньому не знайти всім зрозумілі цінності – добро, совість, честь і гідність, свободу і відповідальність. Прагнення до цього ідеалу, наповнене вищим духовним змістом припускає їх діяльне вживання в реальному житті.

Стосовно цього особі можна убачати її істинну духовно-етичну складову. «Тому визнають всі, що ви мої учні, якщо матимете любов між собою», – говорить Ісус Христос (Ін. 13:34-35; про це ж: 1 Ін. 3:11, 15, 18, 22; 1 Фес. 4:9; 1 Тім. 1:5-8 і ін.). «Духовна любов є не тільки релігійна відданість, але в основі своїй вона є, перш за все, зрячий, живий, наочний вибір», – писав І. Ільїн [34]. Це вибір на користь Добра. За словами В. Зеньковського це – «шлях людини», в якому є «боротьба за добро» [31]. У межах біблійно-християнської культури і етносу Абсолютним утіленням Вищого Добра і Любові є Ісус Христос. У

В. Зеньковського Він – «Джерело Правди і Добра». У В. Соловйова – «не тільки проповідував, але і сам до кінця виконав вимоги цього добра», і тому Він – «є індивідуальне, єдине у своєму роді і, отже, ні на що інше не схоже втілення свого єства – добра» [76; 77, с. 151]. Задум Творця нерозривно пов'язаний із значенням життя людини: «образ людини уподібнити первісній якійсь красі, і призначити мету, для якої вона існуватиме» [31, с. 37].

«За словами Архімандрита Антонія, кожній людині від народження дається природна воля любити добре і бути святою, як образ волі Божої, яка є найвища любов і святість. Тому для людини абсолютно природним є те, що вона є образ божий по своїй природі, в своєму граничному онтологічному єстві. Своім буттям вона зобов'язана Божественній любові і несе в собі цю любов у своєму ж земному існуванні. Людині необхідно зберегти свою людяність, не втратити цей образ Божий, що дарований зверху, не погасити в собі іскру божественної любові. Отже, «образ» властивий кожній людині. Йому властива здатність людини до сприйняття, усвідомленню усередині себе добра, сила і можливість до його вживання і творчого розвитку через вільну волю і діяльне добролюбство (дружелюбність, милосердя, співчуття, взаємне прощення та ін.). Це одна з найважливіших ознак справжньої людини і людяності, прагнучої рухатися зі сфери суто етичної в духовно-метафізичну, або есхатологічну. Звідси вище значення людського життя в християнському світогляді – досягнення богоподібності (теозису, обоження) як вищого блага» [99].

Цей шлях до духовної досконалості неможливий без внутрішньої переконаності в необхідності визнання вищого добра або блага як онтологічного (буттєвого) принципу життя і без віри в нього. З погляду ортодоксального християнського богослов'я він і повинен бути таким, згідно задуму Творця. Але можливий і зворотний шлях, шлях відступництва від своєї людяності і властивого їй буттєвого добра.

С. Франк писав, що «особистість людини, як самостійного суб'єкта свідомості і волі втрачає свій зв'язок з тією якнайглибшою своєю основою, в якій вона є лоно божественного начала, – або цей зв'язок слабшає, і певною

мірою є як чиста потенційність, тобто як безформність, хаос, чиста незавершеність, готовність до всього» [88, с. 291-292]. Там де немає незмінних супутників істинної любові і справжньої людяності – щирості і добра у відносинах людей, починає царювати зло, брехня і лицемірство. Виникає відступництво, як глибока суперечність між внутрішньою і зовнішньою. Не випадково батьки і вчителі церковні убачали одну з основних причин деградації духовного життя християн в примноженні крайнього лицемірства і завжди попереджали про неї.

Феофілакт Болгарський в своєму тлумаченні послання апостола Павла до Тимофія пише про таких людей: «Вороги всякого добра». Далі він пояснює: «будучи, проте ж, такі, за розташуванням і відчуттях серця, вони зовнішньо утримуються показувати себе такими, а навпроти, прагнуть дотримуватися усіх зовнішніх порядків благочестивого християнського життя, де вже не можна відступати від них, не знайшовши яскраво свого нечестя. Тому лицедійство. Тобто вони приймають тільки вид благочестя і прикидаються справами ж відкидаються його» (Рим. 2:20). Згідно цьому богослову, таким людям властиво зневажати брата і піклуватися тільки про себе. Вони недружні, не примирливі, жорстокі («будуть звірами замість людей»), зрадники дружби, гордовиті» [86]. Іоанн Златоуст говорить із цього приводу: «словом: образ (апостол) виражає там – зразок, зображення, навчання, прототип благочестя, а тут – щось бездушне і мертво, одну зовнішність, вигляд, лицемірство». Г. Нісський зазначає: «не мав би і сили прочуханок, не прикрашений нічим хорошим (він) всередині має пагубу, як прихований якийсь обман, а по зовнішності показує спокусливе якесь представлення добра». У іншому місці він пише: «зле різноманітне і прикровенне, іншим чимось признається і іншим виявляється на досвіді» [99, с. 92].

Відступництво як зречення від вищого принципу добра, властивого справжній людяності, є обов'язковим шляхом помилкового зовнішнього лицемірного добра, підробленої любові, брехливої краси. Це драма людського неістинного, несправжнього добра, через яку є видимим інша драма – зречення

від істинного добра і невіри в нього. Саме через таке свідомо-вольове зречення-відступництво (апостазію) людина потрапляє в сферу, де царює уявне добро, тобто, по суті, замасковане зло. Воно не може рятувати і творити, зробити людину щасливою, але завжди губить і руйнує і сутнісно є тваринним, людиноненависницьким і безжальним несправжнім буттям.

Ідеали, що народжуються й існують у сфері помилкового добра, метафізично не вкорінені в істинній духовності, покликані виправдати його, приречені стати помилковою метою життя людини і тому гублять і руйнують людину душевно і фізично. Не випадково видатний сербський богослов і філософ М. Сербський писав в своїй книзі «Думки про добро і зло»: «Коли людина повертає свою особу до Бога, всі шляхи її ведуть до Бога. Коли людина відвертається від Бога, всі шляхи ведуть її до погибелі. Коли людина остаточно зрікається Бога і словом, і серцем, вона вже нічого не здатна створити і зробити, що не вело б до її повного руйнування, і тілесного, і душевного. Тому не поспішай страчувати безбожника: він знайшов свого ката в самому собі; самого нещадного, який тільки може бути в цьому світі» [71]. Вельми повчальним зразком такої людини є персонаж Івана Карамазова у Ф. Достоєвського [26], який вважав, що вся вседозволеність і все злодійство для досягнення максимального результату обов'язково повинне мати форму добра або маскуватися під нього. Убивця і самовбивця Смердяков з «Братів Карамазових» говорить про відступництво як про розумну етичну норму, необхідну для здійснення якогось майбутнього добра: «жодного не було б гріха і в тому, якби відмовитися від Христового імені і від власного хрещення свого, щоб врятувати тим самим своє життя для добрих справ, якими в перебігу років і спокутувати легкодухість я цілком уповноважений в тому власним розумом, бо ніякого тут гріху і не буде» (Брати Карамазови. – Ч. I, кн. 3). Усілякі аспекти апостазійної особи, її стани дуже детально описані в його «Сні смішної людини» [див. 26].

Помилкова мета служіння неістинному добру зумовлює згубні засоби втілення даного принципу в життя, спотворює образ людини, дозволяє їй жити і

поступати нелюдяно, по звірячому жорстоко, не знімаючи при цьому маску чесноти. Поступово виникає така форма лицемірства, яка взагалі внутрішньо не потребує ніяких усвідомлених ідеалів помилкового або істинного добра. Тим часом, дане лицемірство, нескінченно віддаляючись від справжніх любові і добра (а, отже, і від їх джерела – Бога, Творця, Абсолюту), потребує їх зовнішніх атрибутів і форми. Воно зовні може здаватися добром, прагне цього, всередині маючи якусь складну звірину нелюдяну сутність.

Ще Аристотель писав, що «людина, яка знайшла своє завершення, – сама вчинена з живих істот, і, навпаки, людина, що живе поза законом і правом, найгірша за всіх, бо несправедливість, що володіє зброєю, важче всього; природа ж дала людині в руки зброю – розумову і етичну силу, а ними цілком можна користуватися у зворотному напрямку. Тому людина, позбавлена чесноти, виявляється істотою самою нечесливою і дикою, низовинною у своїх смакових позивах» [2, с. 445]. Г. Нісський пише: «Розум, складаючи в собі образ доброти, подібно кривому дзеркалу, залишає не зображеними світлі риси добра, відображає ж в собі неподобство речовини, руйнується ж знову і розпадається. А подібне цьому не інакше відбувається, як при зверненні сутності до зворотного порядку, коли побажання схиляється не до прекрасного і перетвориться в щось непривабливе і потворне». Це відбувається, не дивлячись на те, що в нас є представлення всього прекрасного, всяка чеснота і мудрість, все, що тільки є умовляємо про якнайкраще. «Зло набагато легше входить в душу, прокрадаючись і захоплюючи, чим насилуючи і ламаючи; для нього буває доцільно надіти личину, ніж відразу знайти свою огидність», – відзначав І. Ільїн [34].

Філософське визначення точки сходження і єдиної основи істини, добра і краси було дано Парменідом в його знаменитій тавтології: «буття є, не-буття немає». Істина – знання буття. Добро – утвердження буття. Краса – тяга до буття. Добро й істина суть одне і те ж, – пише А. Гуссейнов [21]. Платон учить, що людські чесноти (мудрість, помірність, мужність і т. ін.) мають природжений характер. У сходженні людини до ідеального світу знаходиться

значення її буття. А засобом до її піднесення є влада розуму над низькими пристрастями і любов до добра.

Аристотель зазначав, що чеснота властива від природи всякій людині. Вона здатна робитися вчиненою, якщо сполучена із міркуванням і вибором і не губить того, хто містить її в собі. На думку Г. Нісського, чеснота є певний Святий і благий Богом образ внутрішнього розташування людини, що вабить її до роботи добра. Чесноти містять в собі як добрі справи людини, так і добре розташування її душі, з якої походять самі справи. Для того, щоб людині повноцінно усвідомлювати в собі добре і жити у згоді з ним, він визначає, що у неї є різні засоби: «сила – це вкладений в нас розум, помисли – вища умопредставна і творча сила, душевність (в душі покояться найчудовіші її сили – розумова і плотська діяльність) – керована розумом і роздумом, що знаходиться в середині між чеснотою і вадою, що підноситься над вадою, але не цілком причетна чесноті, духовність – має на увазі досконалість життя за Богом, його законами» [76].

Б. Спіноза, І. Кант, Г. Гегель, Б. Паскаль, Ж.-Ж. Руссо, в основному, вважали, що добре соприродне людині, але воно любить зворушливу увагу і діяльну турботу про себе [17, с. 303-305; 35; 61; 68; 79]. А. Шопенгауер відносив здібність людини до розвитку в собі чеснот до «дарів природи», вважаючи, що все природжене має метафізичну підставу, отже, спирається на право вищого порядку і існує, так би мовити, Божою милістю» [100, с. 88]. Проте, він писав що «ділки, повні удавання і лицемірства, часто надягають маску чесноти – законності, релігійності і правовірності, доброзвичайності, строгої справедливості, привітної дружелюбності» [100, с. 78-79]. Згідно Шопенгауеру: «...будь-яка істинна чеснота не є результатом особливої сили інтелекту», і для її першооснови «достатньо найслабкішого розуму». Вона могла б вільно «здійснюватися в кожній людині, якби цьому не опиралася її воля» [100, с. 884].

Песимізм і стурбованість Шопенгауера поглибив і розширив Ф. Ніцше. Він помітив, що добро часто супроводжується крайнім лицемірством, егоїзмом

і натхненною жорстокістю, що в ньому може ховатися «лютий звір», що «в хитрості багато доброти» і вона часто є тільки маскою. Добро вислизає і ускладнюється в своїй історичній і моральній визначеності («страждає внутрішньою психологічною суперечністю»), стаючи головним постулатом всього низовинного, задрісного, боязкого і рабськи покірного. Його мрії про надлюдину майбутнього затьмарені грізними передчуттями неминучого озвіріння і аморальності людства [56, с. 42, 84-85; 57, с. 46, 52-53, 118, 143-144, 158-159, 200-201].

Російський філософ В. Соловйов дуже близько підійшов до розуміння складності есхатологічних доль добра. Він багато писав про брехливе, самозване, прикрите якоюсь «личиною» добро. У своєму «Виправданні добра» він відзначав що, «всяке етичне учіння, яка б не була його внутрішня переконливість або зовнішня авторитетність, залишалося б безсилим і безплідним, якби не знаходили для себе твердих точок опори в найетичнішій природі людини» (Ч. 1. Добро в людській природі. Гл. I) [76, с. 122]. Істинним началом Добра він вважав Бога, а силу і непереможність його виводив з дійсного воскресіння Христа. Досконалим втіленням помилкового добра він вважав Антихриста, «який буде говорити гучні і високі слова і накинє блискучий покрив добра і правди на таємницю крайнього беззаконня, щоб спокусити до великого відступу». Філософ вважав, що істинне добро потребує не тільки голосу совісті, доброї волі і розуму, але головним чином характеризується ознаками «надихання добра» («прямій позитивній дії найдобрішого початку на нас і в нас») – «вільними і безмірними поривами любові», істинною простотою, прямою, щирістю [76, с. 122; 77, с. 144-151, 160, 164, 192, 274].

В. Сабіров і О. Соїна відзначають, що дух як підстава добра, безумовно вільний, отже, абсолютно вільними є і можливості здійснення добра в антропологічному і соціальному просторі індивіда: внутрішня свобода людини священна і зовнішні прояви її недоторканні [70, с. 248]. Якщо згодитися з даною думкою, можна припустити, що людина вільна і у виборі іншого шляху.

Для того, щоб цього не відбулося, необхідна не тільки культура волі, сили волі, її чистоти і рішучості, необхідна ще культура емоцій і прагнень, їх широти і глибини в значенні чутливості до всієї повноти системи цінностей. Тому справжній вибір на користь добра повинен бути духовно-вільним, рішучим і ціннісним. «Добро – позитивна цінність, благо, що прославляє людину до Абсолюту. Воно є основною категорією етики, що виражає позитивний зміст людських вчинків і моральних якостей особи. Етичний розум людини, як найважливіший інструмент оцінки явищ добра, потребує опори на духовну основу. Мало прагнути морального добра, непоглибленого духовно. Це може привести до негативних результатів і нігілістичному, відірваному від життя і духовної культури моралізаторству» [78, с. 468, 490]. Тобто рух людини до чого-небудь вчиненого, прекрасного, має позитивний сенс і значення онтологічно (буттєво), пов'язане із істинним добром і чеснотою і неминуче супроводжується духовно-активною, творчою діяльністю всього того найкращого, що закладене в етичній природі людини.

Таким чином, здатність людини до добра є властивість (більшою чи меншою мірою властива всім нам), спотворення і опір якому за допомогою вільної волі і розуму, приводить до важких і руйнівних наслідків і пошкоджень розуму – аж до повного заперечення і відступництва від істинного добра («як антижиттєвого помилкового принципу»). Саме ця особливість найбільш істотна у розумінні внутрішнього влаштування відступництва людини, як потенційної самовбивці, злочинця і екстреміста. Вона ж є найважливішою константою, що характеризує «еволюцію» загальносвітового явища відступництва загалом. Апостазійна людина не є не здатною творити добро, але вона не вірить в нього і відрікається від всього, що із ним пов'язане. Її нелюдяна глибинна сутність часто одягнена у маску добра і потребує глибокого етичного аналізу.

Сьогодні у суспільстві руйнуються усталені типи і способи соціалізації, з'являються нові, пов'язані із провідними сучасними процесами – глобалізацією, комп'ютеризацією, віртуалізацією, – і людина з турботою помічає, що ці механізми соціалізації і комунікації, що приходять, збіднюють її

особу і її відносини з іншими людьми, примушують втрачати людяність. Таке суспільство активно формує т. зв. «постлюдину».

Для багатьох сучасних людей нині стає звичною повна невіра в істинне добро, як природний принцип життя і фактичне визнання його безсилля і нежиттєздатності; внутрішнє зречення (відступництво) від всякого буттєвого добра, любові і людяності, як антижиттєвої і непрактичної системи цінностей; створення помилкового псевдодобра і проходження його моделям і принципам, як продуктивним і перспективно-прогресивним.

Подібні настановлення зберігаються і культивуються в сучасній глибинній ідеології глобальних корпорацій. Вони ж, мабуть, стануть основними двигунами кіберкультурних, технологічно-перфекціоністських, техноімперіальних проєктів майбутнього, для яких будуть абсолютно чужі духовно-етичні устремління і які в майбутньому понесуть на собі глибокий відбиток відступництва як відмови від особистих ідеалів і переконань.

Тож висновуємо, що явище відступництва (апостазії) вийшло за рамки її вузько-церковного розуміння і набуло масштабних перспектив розвитку, постаючи на духовно-етичних основах життя людини (добро, любов, людяність). Істинне добро не може бути пов'язане із насильством (за виключенням вживання сили закону і права (існуючих для обмеження і припинення зла), а не свавілля сильного; вживання лікарських хворобливих методів лікування з відома пацієнта; природних явищ, незалежних напряду від дії вільної волі людини), руйнуванням, згубністю, свідомою мукою і вбивством людей або самогубством. Воно належить до вищих цінностей, сфери прекрасного, справедливого і піднесеного і через це не губить, не руйнує, не гвалтує, але, як правило, рятує і творить, співчуває і жаліє, прощає і милує). Апостазійна людина (відступник), яка встала на шлях зречення від всякого природного добра, любові, людяності із внутрішньо спотвореною волею, совістю, свідомістю і розумом може стати переконаною самовбивцею, ідеальним терористом, витонченим садистом, екстремістом і злочинцем. Така людина є прогресуючою в часі особою, що активно формує для себе внутрішню

бузувірську філософію і ціннісну систему, відповідну якомусь глибинному «зведенню правил», що визначає життя людини і її мету. Відступник здатний мати зовні привабливий, чаруючий вигляд, формально виступати на стороні добра, лицемірно проголошувати його принципи, як єдиновірні, і при цьому внутрішньо керуватися людиноненависницькими установками, фактично заперечуючи його необхідність і користь для досягнення поставлених цілей і завдань.

2.2. Запроданство як зрада із корисливою метою

Історичний процес характеризується не тільки зміною різних епох і уявлень про суспільний ідеал, але й циклічністю цих епох і уявлень. Періоди демократії змінюються на більш тоталітарні системи, потім знову спостерігається деяке повернення демократичних ідеалів і т. ін. Сучасне життя цікаве тим, що всі ці процеси інтенсифікуються і тоді впродовж життя одного покоління суспільство, не встигнувши вийти з однієї епохи, занурюється в іншу. Недаремно С.Є. Лець зазначав, що «кожне століття має своє середньовіччя». Особливо все це цікаво для сучасної України.

Важливою особливістю сучасної епохи є й те, що поняття «добра» і «зла», «гідності» і «запроданства» сильно переплуталися. Вони вже не існують в чистому вигляді, як в більш прості в етичному відношенні епохи загострення соціальних конфліктів і відкритих воєн, коли чітко видно, де «ворог», а де «друг»... Щоб зберегти свою совість в зовні «благополучну» епоху, важливо мати могутній морально-вольовий стрижень, а також спиратися на нього в повсякденному житті. Саме в періоди такої етичної «плутанини» і духовного «сум'яття», які в історії також підпорядковані закону циклічності, особлива відповідальність лягає на тих, хто вважає себе «гуманітаріями».

Аналізуючи історичний процес із позицій соціокультурного аналізу, сучасні науковці часто виділяють два основні типи культури: моностилістичну і

полістилістичну. У моностилістичній культурі переважає чітко нормоване, канонізоване уявлення про стиль і спосіб життя. При цьому моностилістична культура неминуче припускає єдину «шкалу», «лінійку» для оцінки життєвого успіху, що дозволяє не тільки оцінювати «правильність» життя того або іншого індивіда, але і оформляти зрозумілі для більшості вимоги до того, якими повинні бути люди. Все це значно спрощує для них вирішення кар'єрних проблем і, головне, – спрощує процедуру пропозиції своїх послуг на «ринку праці» або на «ринку осіб», оскільки всім зрозуміло, що вимагається на цих ринках.

У полістилістичних культурах, навпаки, проповідується цінність індивідуальності і неповторності, допускається різноваріантне відношення до життєвого і професійного успіху і особистого щастя. У такій ситуації людині складніше підстроюватися під кон'юнктуру одноманітного ринку, хоча самі «ринки» зі своїми специфічними вимогами до людей все-таки продовжують існувати. Але таких «ринків» достатньо багато (в цьому одне із значень полістилістичної культури), що і дозволяє людині не стільки самій підлаштовуватися до одного-єдиного «ринку», скільки вибирати для себе найбільш відповідний, тобто зреалізувати своє право на свободу вибору.

Крім того, в різні епохи змінюється саме відношення до запроданства, продажності. Наприклад, в якісь епохи це засуджується (хоча люди все одно продають свої таланти, свої знання і т.п., тільки називають це іншими словами), а в інші епохи ідея продажності легалізувалася, і тоді все називається майже своїм ім'ям. Таким чином, сама ідея запроданства і продажності зберігається в різні культурно-історичні епохи, але в суспільстві змінюється саме відношення до цієї ідеї.

Але тоді виникає питання правомірності взагалі говорити про якусь особливу «епоху продажності». З погляду історичної, економічної, етичної і т. ін., продажність об'єктивно існувала завжди і завжди існуватиме. Але, з погляду психологічної науки, важливе радше суб'єктивне відношення до ідеї продажності, запроданства, а це відношення часто змінюється. «Епоха

продажності» – це перш за все психологічна реальність, і можна припустити, що, згідно принципу циклічності, відношення до цієї ідеї може і змінитися, коли більшість людей «насититься», коли багато хто просто награтється у «ринок» і почнуть підводити підсумки того, що вони створили або натворили за час цієї епохи.

Але коли ми говоримо про «епоху продажності» як про суб'єктивну реальність, то ми вимушені визнати, що для якихось суб'єктів (на рівні їх суб'єктивного відношення до нашого життя) ніякої продажності і близько немає, все не тільки добре, але й прекрасно. Або ж такі люди назвуть продажність іншим, благороднішим словом, наприклад, скажуть, що це «епоха вільного підприємництва», «епоха розквіту приватної власності», «епоха ініціативних і творчих людей», «перехідний період» і т. ін. Ніхто не має права засуджувати таких людей за те, що вони мають свою власну точку зору. Проблема лише в тому, що якщо через деякий час вони змінять свій погляд на протилежний, то чи не виявиться це дуже запізнілим (особовим) розкаянням? При цьому неминуче виникає найскладніше питання: хто винуватий в тому, що людині (особі) доводиться йти на операції зі своєю совістю, сама людина або «проклятий» час, епоха, яка не забезпечила людини гідними умовами життя і всім необхідним для того, щоб постійно відчувати свою гідність?

На наш погляд, саме питання не зовсім коректне, адже його можна б було і переформулювати наступним чином: хто винуватий в тому, що людині доводиться постійно укріплювати свій дух в різних випробуваннях? По-перше, треба, навпаки, дякувати долі за саму можливість таких випробувань, адже тільки в них і відбувається справжній розвиток особистості як індивідуальності та універсума і піднесення людського духу. По-друге, кожна епоха пропонує свої випробування на «особисту вошивість», тільки одні люди сміливо відгукуються на ці випробування, а інші швидко знаходять можливість адаптуватися до «найстрашніших» умов: заповзятливий негідник швидко знайде свою вигоду і в період війни, і в період голоду, і у в'язниці, і у фашистському концтаборі чи радянському ГУЛАзі. Адже не дарма багато

ззначалося про «табірну еліту», тобто про «старост», «кухарів», «комірників» і «табірних поліцейських» і всіх тих, хто швидко зорієнтувався і вигідно влаштувався, «успішно компенсував відчуття неповноцінності» і «нарешті добився успіху».

За патріархальних, стабільних часів перед кожною людиною постає вибір: або спокійно жити за існуючими законами (часто розплачуючись за це нереалізованою творчістю), або прагнути вирватися із оков і стереотипів «правильного», розміреного життя (але розплачуючись за це вже своїм спокоєм і зовнішнім благополуччям). Особливим випробуванням для особистості є епохи зовнішнього благополуччя, коли дуже багато спокуси відмовитися від утвердження власної особистісної позиції. Х. Ортега-і-Гассет писав із цього приводу: «Надмірний достаток життєвих благ і можливостей автоматично веде до створення потворних порочних форм життя, до появи особливих людей-виродків, один із окремих випадків такого типу – «аристократ», інший – розпещена дитина, третя, сама закінчена і радикальна, – сучасна людина маси» [цит. за 49, с. 252].

Але якщо ми розглядаємо людину як суб'єкт побудови свого щастя, що постійно самовизначається, то це припускає, що вона готова узяти на себе відповідальність і ризик. Якщо ж вона усю відповідальність перекладає на якийсь час, епоху, в яку пощастило жити (хай це навіть «епоха продажності»), то особа перестає бути «суб'єктом культури» і перетворюється на звичний «культурний матеріал», тобто в об'єкт дій і маніпуляцій, коли її просто «використовують» інші люди, може, навіть і для того, щоб самим залишити свій слід в культурі. Але в цьому випадку така людина-об'єкт («культурний матеріал») вже не може поставати і як повноцінний суб'єкт побудови власного щастя.

Творча людина в будь-яку епоху стикається із необхідністю спеціально утверджувати своє право на самобутність. «Звично для нових ідей не буває ринку, – зазначає Б. Жувенель. – Вони розробляються і здійснюються за рахунок самого новатора або невеликого числа ентузіастів.... Такі ідеї повинні

пропонуватися тими, хто переконаний в їх цінності і готовий ризикувати» [49, с. 112]. «Міркуючи про цінності і переваги ринкової економіки, Людвіг фон Мізес відверто пояснює: «Якщо ви вважаєте за краще багатству, якого могли б добитися, торгуючи одягом або займаючись професійним боксом, задоволення від занять поезією або філософією, – ваше право. Але тоді, природно, ви не напрацюєте стільки, скільки заробить той, хто служитиме більшості. Бо такий закон економічної демократії ринку». Правда, Ф. Шиллер зазначав, що мірилом справедливості не може бути більшість голосів, а потім ще і додав: «Що більшість? Більшість – безумство. Розум же у меншості!». А Г. Ібсен висловився більш різко: «Найбільш небезпечний ворог для істини і для свободи – ця згуртована більшість». Ось така «демократія» і «справедливість», якщо в основі лежить ідея запроданства» [51, с. 188].

І все-таки в будь-яку епоху можна стати особою. Більш того, в так звані «важкі» епохи проявити себе як особистість, індивідуальність і універсум навіть простіше, ніж в епохи благополучні (більше можливостей «випробувати» і «загартувати» свій дух, ось тому більше героїв і з'являється у важкі історичні періоди). Але, з другого боку, благополучний час створює для дієвої особистості ще більші перешкоди, оскільки дуже багато «спокуси» і задоволення, тому людина, що зуміла подолати ці «спокуси» в благополучну епоху, – ще більший герой.

Таким чином, ризик бути не зрозумілим, а також добровільний утиск себе в певних благах і вигодах більш спокійного існування – це і є платня за свою самотійність і творчість. І вже сама людина має право вирішувати, чи готова вона на таку жертву, щоб стати справжньою особистістю, і чи немає для неї чогось більш важливого і цінного, наприклад, дорога машина, або діамант, престижне і вигідне знайомство, за яке треба розплатитися власним тілом або душею, а може, для нього важливо, щоб її «просто ніхто не зачіпав» і вона спокійно смоктала пиво або насолоджувався телесеріалами, постійно підглядаючи в замкову щілину за життям «справжніх панів», при цьому нікого не зачіпаючи і ні в що не втручаючись.

«Протестуючи проти того, щоб перекладати всю відповідальність за життя, що не відбулося, на якийсь час, Е. Климов пише: «...на час я б не нарікав. Це просто прийом свідомості: проекція нашого внутрішнього безладдя на щось зовнішнє. Раніше нарікали на злих духів, на нечисту силу, тепер ось – «час такий». Світ розвивається через суперечності, і він, у принципі, був, є і буде нестабільний. Психіка для того і виникла у живих організмів, щоб вони могли більш-менш успішно боротися в своєму куточку Всесвіту. Самі розвалюємо те, що будували, або дозволяємо розвалювати; самі знецінюємо те, що цінували, або дозволяємо знецінювати» [51, с. 109]. І все-таки в якісь певні епохи з'являється більше порядних самовідданих людей, а про якісь епохи говорять, що «прийшов час негідників». Але в тому й велике значення «негідництва», щоб кожний зміг перевірити себе на «особову вошивість».

Тут варто розглянути і феномен корупції, як певної форми запроданства, як зради із корисливою метою. За часів античності поняття корупції сприймалося досить неоднозначно. Слово корумпувати (від лат. – *corruptare*) мало декілька негативних значень: ушкоджувати шлунок неякісною їжею, псувати воду в закритій тарі, втрачати можливість, знищувати майно пожежею, викривляти зміст, соромити гідність тощо. Слово «корумпувати» також означає підкуповувати кого-небудь або всіх (не обов'язково посадовця) щедрими подарунками. Префікс «cor-» начебто «запрошував» спільно порушувати закон, договір, із самого початку визначаючи, що корупція – явище, яке має співучасників. У римському праві *corruptare* означало ламати, псувати, пошкоджувати, фальсифікувати показання, а також підкупити суддю (претора) [52]. Визначення корупції як соціального явища, намагалися знайти Аристотель, Платон, Фулід. Вони створили першу відому науковцям модель корупції – «моральну модель», яка пояснювала людську недосконалість перепоною на шляху до легітимного суспільства.

Н. Макіавеллі порівнював соціальне зло корупції з такою поширеною на той час хворобою, як сухоти. На його думку, мудрість правителів полягала у вчасному виявленні хвороби та знаходженні методів лікування. У період

середньовіччя поняття корупції набуває значення, що притаманне лише церковним, канонічним відносинам, – спокуси диявола. Корупція в католицизмі означала гріховність. Отримана в спадщину гріховна «порча» розглядалась як природа всіх гріхів (Блаженний Августин, Тома Аквінський). Історик У. Манчестер охарактеризував період середньовіччя як суміш нескінченних війн, корупції, беззаконня. Інший геніальний європейський учений Т. Гоббс писав: «...люди, які пишаються своїм багатством, сміливо скоюють злочини, сподіваючись, що їм вдасться уникнути покарання шляхом корумпування державної юстиції або отримати пробачення за гроші чи інші форми винагороди». З точки зору Гоббса, корупція «...є корінь, із якого витікає в усі часи та за всіляких спокус зневага до всіх законів». Ці вислови є безперечним доказом поширення корупції й на органи правопорядку того часу. Доречно згадати й вислів Карла Маркса: «Покажіть капіталу прибуток у триста відсотків, й не буде жодного злочину, на який він не піде...». М. Вебер, навпаки, вважав, що корупція може мати позитивний і функціональний характер у відносинах державної та приватної сфер, за умови якщо вона підсилює позицію еліт, котрі гарантують прискорення змін, що відбуваються в суспільстві.

Згадується про корупцію й у російських літописах ще XIII століття. За їхніми даними, першим законодавчо обмежив поширення корупції Іван III, а смертну кару за прояви корупції запровадив його онук Іван IV Грозний. Як свідчать джерела, за царювання Петра I почалася справжня боротьба з корупцією. Він створив контрольні органи, завдяки яким було викрито корупціонерів, прокотилися гучні корупційні скандали. Корупція засуджувалася в усі часи, але це не зашкодило проникнути їй і в сучасне суспільство [52].

В Україні з часу її виникнення були закладені суспільні норми, які не передбачали утримання чиновників за рахунок державної казни. Тобто єдиним (до речі, цілком законним) джерелом доходів посадовців вважалися кошти, отримані від населення за виконання своїх службових обов'язків. Такі

відносини зберігалися тривалий час і за відсутності централізованої вертикальної системи державного управління, вважалися соціально прийнятними. Істотні зміни почалися лише з XVI століття, коли в російській імперії сформували управлінську систему, а чиновникам установили грошове утримання за рахунок казни. Втім, запроваджене реформами хабарництво так і не було викоренено із соціально виправданих дій, тому що вікові традиції утримання чиновників за рахунок поборів продовжували існувати. З часу встановлення державного утримання чиновників винагороди, які отримували від населення, вже відігравали роль не основних, а допоміжних доходів: їх приносили службовцям як дарунки, що мали назву «почесті». Вони не вважалися підкупом, розглядалися не як злочинне діяння, а як вияв поваги до представника влади. Злочини, пов'язані з незаконною винагородою, в російських та українських землях дістали правове закріплення в другій половині XVII століття [52]. Хабарництво в Україні почали вважати злочином лише наприкінці XVII – початку XVIII століть.

В Конституції гетьмана Війська Запорозького П. Орлика 1710 року корупція згадується як явище, яке згубно діє на весь державний устрій. У ній також наводиться перелік корупційних дій та наголошується на необхідності боротьби з ними. У XX столітті спостерігається подальше поглиблення корупції. Цьому сприяють бурхливі історичні події. Поділ світу на два табори з різним соціально-економічним та політичним устроєм не розв'язав проблеми корупції, а, навпаки, підкреслив універсальність цього соціального феномену. З'явилися теорії, що ґрунтувалися на ідеологічних засадах й оцінювали корупцію як явище, властиве лише окремим суспільно-економічним формаціям.

Подібне стверджували, зокрема, радянські політична й юридична доктрини. Більшість енциклопедій та словників радянської доби навмисно наголошували, що корупція – це явище, притаманне винятково буржуазним державам і суспільству, в котрому має місце експлуатація людини людиною, а

державний апарат залежить від монополій, і що вже в самій економічній і політичній системі закладені для цього умови.

У XX столітті дослідження явища корупції стало немодним. Капіталізм намагався довести свою перевагу. Факти корупції доводилося замовчувати. Аналогічна ситуації була й у Радянському Союзі, де взагалі не визнавалася можливість існування корупції на одній шостій частині суші. І тільки в останні десятиріччя XX сторіччя на Заході усвідомили, якої шкоди завдає корупція в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Але на той час не збереглося жодних наукових шкіл із їхніми надбаннями у вивченні цього явища.

«У словнику С. Ожегова знаходимо тлумачення корупції як «підкупу, хабарів, запродавства посадових осіб, політичних діячів». У сучасному юридичному енциклопедичному словнику корупція визначається як «злочинна діяльність у сфері політики чи державного управління, яка полягає у використанні посадовими особами довірених їм прав та владних повноважень для особистого збагачення». Найчастіше під корупцією пропонують розуміти підкуп і продажність посадових осіб, що відображається кримінально-правовим поняттям «хабарництво», «підкуп». Але й тут є різні підходи. Одні автори вважають, що корупцією охоплюється будь-яке одержання хабара, інші розглядають корупцію як систему систематично скоюваного організованого хабарництва. А. Долгова визначає корупцію як «соціальне явище, що характеризується підкупом, продажністю державних або інших службовців і на цій основі корисливим використанням ними в особистих або у вузькогрупових, корпоративних інтересах офіційних службових повноважень, пов'язаних із ними авторитету й можливостей». Водночас В. Лукомський та В. Комісаров наполягають, що принципово неправильно ототожнювати корупцію лише з одержанням хабара» [52, с. 224].

Під цим явищем слід розуміти специфічну поведінку посадової особи, пов'язану зі зловживанням владою з особистою корисливою метою. Схожі визначення часто читаємо і у вітчизняних, і в зарубіжних публікаціях. Дж. Пундей визначає корупцію як зловживання державною владою, посадою

або авторитетом заради приватного блага. Перелік корупційних дій охоплює хабарництво, здирство, торгівлю впливом, кумівство, обман, «швидкі гроші» тощо. Він підкреслює, що, хоча ми схильні розглядати корупцію як «гріх» уряду, вона дуже поширена в приватному секторі. Саме він найчастіше причетний до корупції влади [52].

Корупція розглядається і як елемент (ознака) або різновид організованої злочинності. Вона зводиться до структурного елементу, системоутворюючої ознаки або різновиду організованої злочинності. Корупційними проявами можуть визнаватися хабарництво, посадові зловживання в рамках організованої злочинності.

Поняття корупції обмежується загальними ознаками й характеризується відсутністю чітких формулювань, які дали б можливість виокремити суттєві ознаки цієї правової категорії. Її визначають як акт правопорушення державних службовців або як систему відповідних стосунків між певними посадовими особами та кримінальним середовищем на шкоду державним та суспільним інтересам тощо.

Професор Н. Кузнецова пропонує розглядати корупцію не тільки як правове, а й як соціальне, економічне та моральне явище, що завдає шкоди нормальному функціонуванню моральних та правових відносин у суспільстві й державі [43]. Цей підхід вважається найвдалішим, бо корупцію не можна розглядати тільки в правовому аспекті. Адже, ігноруючи інші сторони корупції, які характеризують її як соціальне, політичне, економічне явище, неможливо повністю визначити природу походження терміна «корупція».

Схоже визначення дає М. Мельник: «Корупція – це багатоаспектне соціально-економічне, політичне, правове та моральне явище, що складається з цілого комплексу протиправних дій і неетичних учинків. Корупція – це не стільки юридична, скільки соціальна та економічна проблема. Як правова категорія корупція – збірне правове поняття, яке охоплює сукупність взаємопов'язаних правопорушень» [52].

У свою чергу, О. Шута зазначив, що корупція як кримінологічна категорія охоплює лише ту частину корупційних діянь, які законом визнаються злочинними. Тобто до неї відносять злочини осіб, офіційно залучених до управління (осіб, уповноважених на виконання публічних функцій), які використовують у будь-який спосіб надані їм за статусом можливості для незаконного отримання особистої вигоди. Проте існують і правопорушення, що є не злочинами, а корупційними правопорушеннями.

Найвдалішим вважається визначення, запропоноване О. Терещуком. Під корупцією він розуміє діяльність державних осіб, спрямовану на протиправне використання наданих повноважень або свого посадового становища та пов'язаних із ними можливостей для незаконного одержання від фізичних і юридичних осіб матеріальних благ, послуг, пільг, переваг або іншої вигоди матеріального чи нематеріального характеру (запроданство), а також підкуп зазначених осіб фізичними та юридичними особами [82]. Це визначення не зводиться винятково до протиправних діянь осіб, уповноважених на виконання державних функцій, воно розкриває іншу небезпечну сторону корупції – надання матеріальних чи нематеріальних цінностей фізичними чи юридичними особами.

Отже, корупційні діяння можуть вчинитися двома способами: по-перше – отриманням певних вигод (як матеріального, так і нематеріального характеру) особами, уповноваженими на виконання функцій держави чи прирівняними до них особами; по-друге – підкупом таких осіб фізичними та юридичними особами. Варто зазначити, що підкуп осіб, уповноважених на виконання функцій держави, або осіб, прирівняних до них, юридичними особами здійснюватися не може. На практиці певну юридичну особу завжди представляє фізична особа – працівник юридичної особи або ж інші особи (у належний спосіб уповноважені керівництвом юридичної особи). Тому доцільніше вести мову про підкуп осіб, уповноважених на виконання функцій держави, або осіб, прирівняних до них уповноваженими представниками юридичних осіб. Отже, корупція як суспільне явище охоплює всю сукупність

корупційних діянь, пов'язаних із неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, службових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення інтересів власних чи третіх осіб, а також інших корупційних порушень, які створюють умови для вчинення корупційних діянь, або є приховуванням чи потуранням їм. Тут її можна трактувати як певну зраду внутрішнім ідеалам із корисливою метою.

2.3. Ренегатство як зречення своїх уявлень та переконань і перехід у табір противників

Ренегати (лат. *renegatus* – відступник, від *renego* – зрікаюсь) – це колишні християни, які порівняно недавно прийняли іслам і воювали на боці мусульман у так званих християнських війнах XVI століття. У широкому значенні ренегати – люди, котрі змінили сторону у будь-якому конфлікті. У цьому аспекті слід зауважити, що життя і становище нації значною мірою залежить від патріотизму чи запродавства її представників, що головню формується з раннього дитинства шляхом засвоєння національних вартостей. Цей процес спочатку є стихійним, а потім переростає у свідому любов до Батьківщини. Справжній патріот любить Батьківщину, не відвертаючись від неї через те, що їй нічим заплатити йому за це і що її народ не досяг рівня культури, характерної для європейських суспільств. А головне – патріот не обмежується пасивною любов'ю до рідного краю, він активно працює для свого народу, його добробуту, розбудови культури і господарства. Він захищає честь своєї держави, примножує її багатства.

Патріотичне почуття українця є емоційним аспектом національно-державницького світогляду. Вважають, що воно включає почуття належності до своєї самостійної держави України, повагу до історії свого народу, до своєї культури, мови, любов до рідної природи, неприйняття всього антиукраїнського тощо. Найвищою формою патріотизму є почуття, що сягає

рівня жертвності, коли для блага Батьківщини людина готова терпіти муки і навіть іти на смерть. «Ніхто більшої любові не має над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх» (Ів. 15:18).

Проблемам виховання громадянина-патріота велику увагу приділяли К. Ушинський, Г. Ващенко, С. Русова, І. Огієнко та інші українські педагоги. Зокрема, К. Ушинський наголошував, що справжня любов до Вітчизни є наслідком громадської (на її користь) праці людини.

Якщо остаточною метою нації є побудова власної держави – її державне самовизначення, то головною метою виховання є розвиток у наших дітях державницького світогляду і державницького почуття – того вищого патріотизму, який ґрунтується на державній ідеології й пов'язується з поняттям громадянськості. Різні люди і різні народності на нашій землі йдуть до цього патріотизму різними дорогами, але приходять до спільного смислового знаменника. В ідеалі – до нього повинні вести й етнічний та територіальний чинники, хоча етнічний патріотизм має тут значення вирішальне. Державницький патріотизм пом'якшує і згладжує не тільки природні міжетнічні протиріччя, але й тертя, пов'язані з майновим станом окремих людей. Він має об'єднувальну силу. Зрештою, маємо чимало випадків у нашій історії, коли вихідці з інших етносів ставали навіть активними борцями за волю України, приносили на віттар нашої державності своє життя і навіть оголошувалися українськими істориками (М. Грушевський, С. Русова, В. Вишиваний, М. Хвильовий, У. Кравченко, В. Антонович, О. Теліга та ін.) [див. 12; 20; 39; 44; 48; 81; 103].

Ґрунтовний аналіз історії боротьби українського народу за своє визволення та причин поразок у цій боротьбі свідчить, що важливим негативним чинником тут була все ж недостатня любов до Батьківщини, егоцентризм наших керівників та частини населення. Завжди у нас з'являлися «брюховецькі», «барабаші», «кочубеї», «маланчуки», «януковичі», за якими, на жаль, йшла і частина народу, що за довгі роки поневолення втратила почуття національної гідності.

Антиподом патріотизму є також відкрите ренегатство. Будучи развчиненим, воно спричиняє появу в людини докорів сумління, а тому вона намагається довести його «нормальність», обґрунтувати «доцільність». Так з'являється «філософія ренегатства», коли носії національної зради прагнуть показати, що вони теж «відстоюють ідею». Як зазначають дослідники, ще гіршими є перевертні, що сповідують світогляд яничарства [49; 93; 103]. Вони не просто зрікаються рідного, але більше, ніж будь-хто ненавидять його: зневажають рідну культуру і мову, глузують над усім, що нагадує їм про рідний народ і українську державність.

Яскравим прикладом ренегатства є історична постать Феофана Прокоповича. За гетьманства Мазепи він написав хвалебний панегірик на його честь. Коли ж переміг Петро I, архієпископ поспішно чкурнув до Москви, створив алілуйну цареві і «прокляття» Мазепі, називаючи його «новим Юдою». З його ж ініціативи у Глухові була започаткована ганебна анафема Мазепі: вивісили біля церкви опудало гетьмана, зігнали людей на майдан і під ганьбліві молитви російські попи проштрикували списами людиноподібну ляльку. До речі, й сьогодні в церквах Московського Патріархату щороку відслужують анафему-прокляття Мазепі. В одному ряді з Іваном Мазепою опинилися й інші політичні вороги царату: Степан Разін і Омелян Пугачов. Запорізька Січ за перехід на бік Мазепи одразу ж була зруйнована російськими військами під командуванням полковника П. Яковлева. Неоцінено допомогу йому зробив інший український ренегат полковник І. Галаган. На Січі залишалася невелика кількість козаків, котрі утрималися від переходу на бік шведів разом з усім кошем. Під час штурму Галаган закликав їх скласти зброю, обіцяючи помилування. При цьому він поклявся на хресті. Запорожці повірили і здалися. Тоді за наказом командування російські солдати вчинили різанину. Меншиков, головний ініціатор зруйнування Січі, доповідав Петру I, що «живьем взято старшини и казаков с 300 человек», яких він наказав «по достоинности казнить». Кошовий отаман Степаненко писав гетьманові, Скоропадському як це робилося: «Голови луплено, шиї до плахи рубано,

вішано і інші тиранські смерті завдано... мертвих із гробов многих не тилко товариства, но і чернецов одкуповано, голови оним утинано, шкури луплено і вішано». При штурмі Запорізької Січі росіяни втратили 294 вбитими і 142 пораненими. Петро I наказав «вооруженною рукою препятствовать селиться запорожцам вновь на Сечи или в другом каком-либо месте. «У Війська знищили поселення й зимовники, тому вцілілі козаки втекли до Туреччини, заснувавши в урочищі Олешки на Дніпрі нову Січ.

Арештований кошовий отаман Іван Сірко був перевезений до Москви, а далі його чекало заслання до Сибіру. Уже потім, коли він знадобиться для війни з турками і буде звільнений, все одно відчуватиме глибоку образу за арешт. Адже отаман завжди підтримував православне Московське царство у всіх його діях на Україні, оскільки головну увагу приділяв боротьбі з мусульманами, а не виборенню української державності. Д. Яворницький зазначає, що якимось Сірко проговорився, мовляв, не забуде цього Москві до кінця свого життя.

Лояльний та зручний до московської політики гетьман Самойлович на схилі свого життя все одно потрапив за ґрати. Звинуваченого у зраді, його заарештували разом із двома синами. Оскільки ніякої вини за ними не було, вирішили суд не влаштовувати і одразу відправити старого гетьмана з сином Яковом (стародубським полковником) до Тобольська на заслання, а їхнє майно конфіскувати. Інший син гетьмана, чернігівський полковник Григорій, за доносом місцевого російського воєводи був засуджений в Москві Боярською думою до страти. Григорію Самойловичу відтяли голову в місті Севську, а його батько помер у Сибіру через два роки.

Запорізького отамана Калнишевського й старшину, не зважаючи на їх проросійський курс і минулі заслуги, також заарештували та відправили на заслання. Зокрема, останнього запорізького отамана Калнишевського відправили на острів у Білому морі, до Соловецького монастиря, де завжди утримувалися найнебезпечніші політичні вороги російських царів. Понад чверть століття він провів у жахливих умовах – один, замуrowаний у кам'яній

ямі, куди подавали їжу через вузький отвір у стіні. Від постійної темряви він втратив зір.

Напевно, що доля середньовічних ренегатів не пішла на користь новим запроданцям. І вони повторили її вже у ХХ століті. Згадаємо долі українців з числа творців більшовицької УРСР. Практично всі вони закінчили передчасною смертю: М. Скрипник, А. Хвиля, П. Любченко, Ю. Коцюбинський, Г. Петровський, М. Попов. М. Хрущов казав тоді про те, що український народ з ненавистю ставиться до буржуазних націоналістів, до усіх цих підлих шпигунів любченків, хвиль, затонських та іншої нечисті. Це недолюдки, покидьки людства, прокляті трудящими Радянської України... Наші успіхи повинні ще більше загострити нашу пильність та відточити нашу зброю для нещадного винищення ворогів. Знали б українські більшовики наперед, що будуть знищені братньою Москвою як «українські буржуазні націоналісти», то в 1917-1920 роках напевно не поспішали б так завзято нищити Українську Народну Республіку.

Ось, наприклад, Ю. Коцюбинський завдяки своєму родинному зв'язку з відомим в народі українським письменником використовувався для популяризації більшовизму в Україні. В 1918 році він був головнокомандуючим радянських військ в Україні, згодом голова губкому партії, дипломат і заступник голови Раднаркому України. І тепер був страчений як націоналіст. В. Примаков на противагу патріотичному «Вільному козацтву» створив полки Червоного козацтва, командував ними і досяг того, що його частини входили до найкращих і найнадійніших у всій Червоній Армії. У квітні 1926 року Примаков під ім'ям «пана Ліна» – старшого радника командуючого армією маршала Фин Юйсяна, очолював розвідувальну групу, котра викрала з Китаю відомого білокозацького отамана Аненкова. Згодом Примаков був військовим аташе і заступником командуючого військами округу. У 1937 році Примакова розстріляли, незважаючи на минулі заслуги. Серед його гріхів перед Радянською владою знайшлося місце й українському націоналізмові.

Якби свого часу вони залишилися відданими своєму народові, а не більшовицькій партії, то їх досвід і енергія знайшли б свою реалізацію. А в пам'яті народу вони були б патріотами й будівничими Української держави, а не відданими ленінцями, знищеними партією під час чергового хитання її «генеральної лінії». Протягом 1937–39 років був фізично винищений практично весь склад ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, апарати Центрального і обласних комітетів КП(б)У, значною мірою апарати наркоматів. Ані найвищі посади, ні заслуги, ні особиста відданість режиму не гарантували від розправи. На ниві терору були чергові ренегати, котрі намагалися відданістю в терорі проти співгромадян заслужити нагороду Центру. Усі керівні органи влади УРСР комплектувалися переважно неукраїнськими кадрами. Наприклад, на 1 квітня 1922 року серед членів КП(б)У українців було 11920 (23,3%), зате росіян – 27490 (53,6%), євреїв – 6981 (13,6%), поляків – 1241 (2,4%). Аналогічне становище склалося в державних органах. У колегіях наркоматів республіки налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і лише 12% українців. Основна частина службовців у наркоматах складалася на 40%) з євреїв, 37% – з росіян і тільки 14% з українців.

Доли всіх цих ренегатів мають бути пересторогою на майбутнє. Адже арешт і смерть стали їх єдиним гонораром за зраду національних інтересів. Більше того, замовники ніколи не довіряли цим зрадникам. Адже той, хто зрадив один раз, може зрадити вдруге. Навіть «ренегат усіх часів та народів» Квіслінг не користувався повною довірою своїх німецьких хазяїв. Напередодні вторгнення до Норвегії, Гітлер так сказав адміралу Редеру щодо пропозицій Квіслінга: «Про людей, які надають такі пропозиції, ніколи не можна сказати упевнено, діють вони в інтересах своєї власної партії або ж дійсно переймаються інтересами Німеччини. Потрібно бути обережними». Однак нам треба також враховувати, що поневолювачі завжди намагалися культивувати це зрадництво. Воно не постало саме по собі, його старанно шукали й розмножували зацікавлені агресори. Зокрема, цим обумовлений

період Руїни, коли московська політика ініціювала внесення розколу в середовище українського козацтва.

Наша держава – це політична форма існування нашої нації. Ми надто багато перетерпіли через відсутність власної держави. Тому ми не можемо і не маємо права віддавати долю країни на розсуд кількох людей, які під кутом свого бачення і світосприйняття, або в інтересах кланів та фінансово-політичних груп крутять державний штурвал у будь-який бік. Тим більше, має бути усунутий вплив різноманітних сил, які ще й сьогодні – через 25 років після проголошення державної незалежності України – всіляко критикують і розвалюють нашу державу на угоду іноземним центрам. Найперше йдеться про російський імперський реваншизм, котрий спирається на окремі кола в Україні: «Парадоксально, але з набуттям Україною незалежності при владі опинилися сили, які важко прийняли саму ідею незалежності, причому й сприйняли тільки як тимчасовий варіант і умову власного виживання. Національно зорієнтовані політики, завдяки яким великою мірою і з'явилася на світ нова держава, були витіснені на узбіччя державного будівництва колишніми компартійними та комсомольськими функціонерами» [62]. Ці кола як п'ята колона слугують планам Москви щодо Української держави. А в цих планах наша держава є тимчасовим непорозумінням, яке виправлять «друзі Росії» у вигляді сукупних зусиль «правильних» українських політиків, політологів, чиновників, верхівки Української Православної Церкви Московського Патріархату та бізнесменів, котрим Кремль відкрив доступ до російських ресурсів.

Проте доля ренегатів, які зрікалися своїх уявлень і переконань та переходили у табір супротивників у всі часи була вельми неприємною. Події останнього часу показали, що і бійці спецпідрозділу «Беркут», які утекли до Росії, і військові та моряки Криму, які спустили український штандарт і перейшли у лави збройних сил окупанта-агресора, втрачають повагу і одностудців, і новоотриманої батьківщини. Адже зрадникам віри ніде немає. І це відома істина.

2.4. Зрадлиство як негідні поведінка, діяльність, учинки зрадника чи зрадників

Науковий аналіз феномена зради неможливий без опори на класичні праці із етики, які слід вважати принциповими для формування європейської політичної, соціальної, культурно-історичної і моральної доктрин. Праці І. Канта, Г. Ляйбниця, Н. Макіавеллі, Б. Рассела, Г. Гегеля, Ф. Ніцше, Дж. Мура хоча напряду і не зачіпали проблеми зради, проте задали концептуальні рамки і окреслили теоретичні горизонти дослідження цього питання.

Спеціальних досліджень, присвячених динаміці формування концепту зради і його фіксації в ментальній і культурній історії України у межах науково-гуманітарного дискурсу на сьогоднішній день не проводилося. Трактування понять вірності і відданості, як категорій моралі, у вітчизняній та світовій філософській рефлексії частіше за все співвідносяться з категоріями гідності і благородності, яким надається увага в роботах В. Остроухова, Л. Гумільова, В. Соловйова, П. Флоренського, М. Бердяєва, О. Донченко, А. Фурмана-старшого [8; 9; 10; 25; 91; 92 та ін.]. Росіяни філософи-емігранти першої хвилі І. Ільїн [34], А. Кізеветтер, Е. Спекторський, П. Мілюков у багатьох своїх роботах – і філософських, і публіцистичних – торкалися теми вірності і відданості батьківщині, проте дуже велика заангажованість і емоційна заглибленість в історичні події не дозволяли їм вийти на рівень спокійного і відчуженого роздумування. Окремі і дуже цінні філософсько-теоретичні думки із даних питань містяться в працях із культурної і ментальній історії (К. Валішевський, Е. Шмурло, Д. Бантиш-Каменський, М. Карамзін, М. Костомаров [41], І. Крип'якевич [42]). Сучасні науковці не часто роблять зраду предметом своїх наукових досліджень. Серед авторів, у яких зустрічаються роздуми щодо питань і проблем, пов'язаних з темою зради слід згадати О. Здравомислова, А. Драбкіна, А. Уткіна, В. Таннера, Е. Ганфштенгля, К. Маннергейма. Недостатність науково-теоретичного опрацювання

частково компенсується художніми творами, в яких повною мірою знайшли віддзеркалення існуючі в суспільстві тієї або іншої епохи як ментальні, так і «переднаукові» уявлення про зраду і зрадників. О. Пушкін, Л. Толстой, Ф. Достоєвський, Т. Шевченко, М. Коцюбинський, Леся Українка, І. Франко вивели цілу галерею персонажів, героїв і злочинців, що кваліфікуються відповідно до домінуючих соціальних настановлень.

Таким чином, навряд чи можна говорити про традицію вивчення зради як категорію моралі і політико-ідеологічної установки суспільства або окремого його представника. Окремі питання освітлювалися у вищепереліченій філософській, педагогічній, психологічній, політологічній літературі. Проте, комплексного дослідження зради і специфіки вітчизняного концепту зради ні у вітчизняній, ні в зарубіжній науковій літературі на сьогодні не існує.

Необхідно відзначити, що категорія «зрада» не часто піддається спеціальному розгляду в межах наукових дисциплін. Як така вона не піддавалася окремому осмисленню. Частіше всього зрадник і зрада розглядаються в загальній шережі теоретичних положень, пов'язаних так чи інакше з центральною етичною опозицією добра і зла, і є щодо них і концептуально і процесуально похідною, тобто вторинною. Крім того, зрада частіше за все фігурує в «списку цінностей» (точніше, антицінностей), котрий оформляє образ ідеалу (антиідеалу), тим самим зразу ж передбачаючи проєктивну спрямованість на дійсність. Інструментальний характер, необхідність поставати регулятивний принцип оцінки поточних повсякденних процедур, таким чином, позбавляє категорію зради теоретичної фундаментальності і перешкоджає тим самим її автономізації в межах етики. Першорядним завданням тут постає вже не стільки необхідність дослідження того, які явища або предмети є хорошими або поганими, але як визначається вміст добра і зла в ментальних установках соціуму на кожному окремому історичному етапі. Змістом поняття зради постають наступні позиції: порушення вірності загальній справі, вимозі в солідарності, зрада класовим, етичним, релігійним, національним інтересам, перехід на сторону протиборчої

сторони, видача останній соратників або таємниць та ін. Важливо й те, що зрадою постійно сполучаються і такі оцінні характеристики як безпринципність, боязкість, матеріальна вигода, користь, егоїзм, помилки. При цьому завжди залишається непроясненим право інстанції виносити вердикт, легальність і ґрунтовність її домагань на оцінку: наскільки добре і зле, зрада і вірність, фундовані онтологічною, трансцендентною, антропологічною і екзистенційною доцільністю. Тим самим категорія зради транслюється в соціально-політичний контекст і передаються під його юрисдикцію.

В історії суспільної думки теоретиком зради, в першу чергу політичної, є Н. Макіавеллі, на думку якого розумний правитель не повинен залишатися вірним своєму слову, якщо відпали причини, які спонукали його дати обіцянку. Показово, що схожі оцінки діяльності правителів можна зустріти і в роботах вітчизняних мислителів: «Люди повинні знати, що правда – ворожнеча, бо все виникає і все знищується завдяки ворожнечі»; «З великих зрад починаються великі відродження. Той плекає істинно новий сад, хто зраджує, підступно видає старий, пов'ялий сад. Люди старого одушевлення втрачаються, проклинають і дорікають в аморалізмі». У наведених фрагментах необхідно виділити наступні моменти. Перш за все примітним є те, що точкою відліку при оцінці конкретного вчинку або діяння – правителя, але і не тільки – постає суспільний державний інтерес. Таким чином, соціальність як така номінується як правомірний суддя. Принципового значення не має, хто саме виражає загальнодержавну істину – правитель, мислитель, письменник, пересічний громадянин, – рівно як і яка конкретна змістовна суть виголошеної думки. Важливо, що зрада ув'язується із державою. Користь або шкода, що наноситься суспільству або певній соціальній групі вчинком: якщо в благо – вірність і відданість, якщо шкода – зрада. Тим самим індивідуальна доцільність признається нелегітимною, навіть якщо вона умотивована екзистенційними причинами (бажанням зберегти життя, вірність власним ідеалам або даному заріканню, емоційна або кровна прихильність). І, нарешті, амбівалентність або допустимість залежно від точки зору або позиції, ситуативної конкретики, одне

і теж діяння можна розцінювати і як позитивне (відданість), і як негативне (зрада). Тому, при дослідженні зради, також як і при винесенні оцінкових суджень щодо конкретних подій і діяльності історичних персонажів, необхідно брати до уваги не тільки зміни ментальних настановлень індивідів, але й ідеологічну кон'юнктуру, також не розцінювати протилежні думки щодо одного і того ж вчинку спричиненого гносеологічного свавілля однієї із сторін або дослідницької некоректності. Зрада, в цьому відношенні, – «плаваюче означене», яке має потребу для визначення в «зупинці» за допомогою контекстуальних процедур-маркерів.

Розглянемо складові феномена зради, які безпосередньо пов'язані з екзистенційною установкою індивіда і фундовані відношенням людини до світу. Необхідно відзначити, що саме на цей аспект перш за все звертали увагу вітчизняні мислителі, постулювавши пріоритет особистої «участі» над суспільною чисто зовнішньою «цензурою» (з незмінною общинно-комуною орієнтацією). На противагу українцеві – патріотові рідної землі, російська людина не може визнати верховенства державної ідеї. Російський народ легко піддається спокусам, підмінам і зміщенням, легко потрапляє у владу царства брехні. Тому підпорядкування нормативним моральним установкам, рівно як і їх ігнорування є особистою турботою кожної людини і безпосередньо знаходиться під юрисдикцією вищої інстанції, себто Бога. Критерій оцінки діяння, відповідно, – індивідуальна думка, яка цілком може не співпадати із суспільною, завжди є політико-ідеологічно ангажованою кон'юнктурою теперішнього історичного моменту. Існування безлічі схем і теорій, що різносвідчать, однаково добросовісних, є кращий доказ тріщин всесвіту. Дивлячись на одне і те ж з різних сторін, тобто діючи різними сторонами духовної діяльності, люди приходять до антиномій. Антиномічність говорить про те, що все істинне, але кожне – по-своєму. Зрадник і зрада тому може бути визначене тільки виходячи із внутрішніх настановлень конкретної людини і маркує ситуацію зрада, тобто відмова і знехтування, індивідуальних екзистенційних орієнтирів, які, у свою чергу, зумовлюються

надіндивідуальними директивами, але – не соціальними, а трансцендентними. Серед таких – вірність Богу, Вірі, Вітчизні, землі, традиціям, роду, крові. Зрозуміло, ніяких більш або менш формалізованих і об'єктивних критеріїв оцінки конкретного діяння із погляду того, наскільки воно є жестом вірності, або, навпаки, зради, не існує. Єдине, слід опиратися на внутрішню переконаність індивіда. Таким чином, особиста думка, особисте трактування істинності або помилковості скоюваного, відповідності його божественним, батьківським, родовим заповідям – справа самого індивіда більшою мірою, ніж якої-небудь суспільної інстанції, що, природно, відкриває простір свавілля і ще більшій непроясненості.

На основі короткого аналізу конкретної історичної ситуації, що склалася на Русі IX – XII століття, керуючись принципом, що судити про історію належить «за звичаями і вдачами відповідного часу» проведемо реконструкцію основних ментальних і духовних настанов того часу, а також можливості їх артикуляції в звичному для сучасного суспільного і науково-гуманітарного, зокрема філософського й етичного дискурсу, термінологічному полі, в межах якого категорія зради єдино і може бути визначена і, відповідно, виділена, як проблема. Абсолютно очевидно, що вчинки, які ховаються за словами і фразеологізмами староруських письмових джерел, та їх світоглядні константи залишилися невербалізованими сучасниками. Усе це створює великі труднощі для автентичного перекладу ментальних установок тодішнього руського суспільства на метамову сучасної історичної науки і їх опису. Тому такий важливий власне історичний контекст, який і дозволить відстежити – через конкретні події і факти – фундаментальні світоглядні принципи, якими керувалися люди в своїх вчинках. Слов'янська держава Русь була своєрідною федерацією різних племен і виникла як етнічна єдність різних народностей. Описуючи ж середньовічних московітів візантієць Маврикій Стратег відзначав, що вони були підступні і не тримали свого слова, не мали між собою одностайності і «вирішене одними негайно ж порушували інші, оскільки вони всі ворожі один до одного і ніхто не хоче поступитися. Тож тоді в основі права

постало свавілля, себто сутнісно заперечення в нашому нинішньому розумінні, має рацію як такого, що базується на юридично і неухильно дотримуваному зведенні зафіксованих поведінкових оцінних регламентів. Влада у середньовіччі належала сильному, іноді в суто «фізичному» значенні слова: більш відважному, зухвалому, хитрому, авантюрному за характером, здатному використовувати будь-які засоби для задоволення своїх амбіцій. На території язичницької Русі слабкі і довірливі піддавалися презирству, сильні ж і підступні користувалися пошаною. Установки «переможців не судять» і «сильні – завжди праві» постали не просто ідеологічно-риторичним аргументуванням, але й основою при оцінці діянь конкретних історичних персонажів того часу.

З прийняттям християнства почалася поступова і украй повільна трансформація етичних настановлень стародавніх слов'ян. Заглибленість в архаїчні, язичницькі «пласти», не дивлячись на багатовікову культурну «роботу», зумовлювала і сутнісно зумовлює досі і варіанти юридичного закріплення, і поведінкові моделі. З цих позицій, зради як порушення встановлених так чи інакше норм, свідоме і цілеспрямоване їх ігнорування для досягнення певної мети, в Стародавній Русі не існувало, а численні випадки невиконання узятих на себе зобов'язань – перед співвітчизниками, родичами, владою – не кваліфікувалися як заслуговуючі осуду такого вчинку. Не дивлячись на те, що в подальшому при державно-правовій фіксації основних етичних правил і регламентації соціально-значущих діянь, тобто неможливості оцінювати останні виходячи із конкретної ситуації і «поточного рейтингу» суб'єкта, але тільки – із «букви» закону, саме «природне право сили» визначало зрадника в його статусі.

Московська держава часів правління Івана Грозного визначалася наступним розумінням зрадництва. Артикуляція поняття зради і закріплення його як заслуговуючого засудження моральної провини стало можливо завдяки оформленню державності і постулюванню законів як уніфікованого надособистісного і позаситуативного зведення оцінкових регламентів. Показово, що доктрина зради апелювала із самого початку не до релігійно-

духовних аспектів життя суспільства, але саме до відносин держави і громадян. Нехтуючи інтересами держави, або оголошений таким, вважався публічно зрадником. Проте, найбільшого дослідницького інтересу викликає не стільки сама декларація доктрини, скільки її реалізація в конкретних культурно-історичних обставинах. А саме, інстанція винесення підсумкового вердикту, і сам її механізм. У випадку з Іваном Грозним, правитель, що проголосив себе царем, по-суті справи, узурпував собі повне і безмежне право визначати які інтереси держави як такого на даний момент, керуючись «особистою історією» (включаючи психологічні, фізіологічні, сексуальні, кровно-родові, естетичні і культурні пристрасті). Тому, офіційно перший зрадник землі російської Андрій Курбський, а також весь сценарій оголошення його зради, неможливо зрозуміти і пояснити зовні посилань на біографічні факти життя Івана Грозного. З деякими обмовками можна стверджувати, що саме особиста неприязнь царя до свого колишнього друга і соратника, образа і ревності до популярності князя, а не дійсна байдужість і неувага Курбського, до долі країни стали підставою для зганьблення останнього. Про вірність даного твердження свідчить і проведений аналіз широковідомого листування Івана Грозного з Курбським, в якій система аргументування явно вторинна і неістотна поряд з внутрішньою психологічною напругою кореспондентів. Примітно, що до цього ж часу з'являється і перше законодавчо оформлене визначення зради («крамоли», Судебник 1550 року) – діяння, здійсненого представниками вищих класів і завдаючого збитку державним інтересам і поденника – людини, що піднімає народ на повстання проти існуючої влади.

Таким чином в період Івана IV правитель перестав бути першим серед рівних, але постає єдиним і незаперечним авторитетом. Його власні інтереси і амбіції ідентифікувалися з державними, що чітко діє і досі в сучасній Росії. Відповідно, відданість пану і відданість державі було одним і тим самим. Але Іван Грозний – це всього лише найсильніший на той момент владносець і, найголовніше, утримуючий її впродовж достатньо довгого часу, по суті справи силою. Існуюча і в Стародавній Русі максима, що сильний завжди має рацію, в

даному випадку одержала своє легальне юридичне закріплення. Важливо і те, що з цього ж часу друкарське слово, публічні мови, відкрите листування і церковні проповіді стали використовуватися для формування в суспільній свідомості необхідних владі ідеологічних установок.

Подальша еволюція концепту зради за часів Петра I чітко оприявнила тенденцію до абсолютизації влади, а також до тотального контролю над усім комплексом соціальних і культурних процесів. А саме, в прагненні все контролювати і здійснювати владу особисто, не оглядаючись на суперників або конкурентів, Петро I нічим принципово не відрізнявся від своїх попередників. Проте, технологія реалізації відрізнялася, адже був створений фундамент соціально-культурного і соціально-психологічного репресивного апарату, який включав, разом з вже відомими риторичними зворотами (апеляція до державної доцільності, пріоритет суспільного над особистими або кровно родовим інтересами, прогрес і т. ін.), також і юридичне закріплення, що припускає наявність надіндивідуальної курируючої інстанції (Закон), яка не передбачає, проте, контролю з боку «трансценденції», але сама на собі замикається. Таким чином, будь-яка людина могла оцінюватися, у тому числі, з погляду її корисності або, навпаки, шкідливості державним потребам і інтересам. При цьому остаточний «вердикт» виносив перший, вже не серед рівних, але – просто і абсолютно перший. З особливою наочністю це виявилось і у відношенні до зради і зрадників. Саме Петро I постав біля витоків формули «примушення – переконання – авторитет», за допомогою якої вчинялися в подальшому практично будь-які державні кампанії, направлені на легітимацію того або іншого нововведення. Примушення – і репресивна дія, і закон, реабілітовуючий це дії, й ідеологія (тогочасна у тому числі), що створює «громадську думку». Переконання – психологічна «обробка». Авторитет – створення непогрішимого образу правителя, що керується в своїх вчинках винятково турботою про благо держави і людей. Таким чином, будь-який опозиціонер правителю, конкурент, опонент, незгідний, оспороючий бездоганність його думки, оголошувався зрадником. Зрозуміло, така стратегія

застосовувалася не тільки по відношенню до «внутрішніх ворогів» (царівна Софія, царевич Олексій, розкольники та ін.), але до «зовнішніх» (гетьман України Іван Мазепа, що по суті справи ратував за незалежність своєї Батьківщини).

З часів правління Петра в Російській Імперії зрадники стали якщо не нормативною (альтернативною, бінарно-опозиційною) соціальною групою, то, в усякому разі, достатньо поширеним, вже не ексцесним, явищем. У решті випадків – постпетровських – схематика наречення зрадником практично залишалася незмінною: «незгода із владною директивою – апеляція до закону – винесення на його основі вердикту – репресія». Наявність відповідного тенденціям епохи державного ладу була повною мірою ментально зумовлена, рівно як і спричиняла породження відповідних соціальних інституцій, по суті справи, нічого не міняло, але лише реалізовувало в інших історичних емоційних і декоративних обставинах все ту ж саму тенденцію: сильний визначає й істину, і право її втілення («закон – що дишло, куди поверне – туди й вийшло»).

Радянський період характеризує третій варіант вітчизняного концепту зради, що сформувався у відповідний період вітчизняної історії. Без перебільшення можна стверджувати, що «пік зради» – по кількості, увазі з боку суспільства, психологічній напрузі, поширеності серед різних верств населення, за різноманітністю мотивів, що послужили підставою для навішування ярликів – припадає на радянський час. Зрадники і зрада – нормативна і повсякденна складова життя цієї епохи. Концептуальним нововведенням постало те, що воля, а сутнісно свавілля одноосібного правителя, була замінена волею партії, що делегувала собі право говорити від імені всіх. Тобто, якщо в дорадянський період правитель висловлював свою думку, що володіє презумпцією істини, відаючи «як краще для всіх», то після двох революцій 1917 року реальний, не юридичний, правитель аранжував свої власні вислови апеляціями до думки всіх – народу. Таким чином, супротивник або опозиціонер «загальної думки» (народу) поставав зрадником або «ворогом народу». При цьому варто

підкреслити, що риторика державної доцільності, за допомогою якої легітимізувалася та або інша установка в попередній період, відійшла на задній план, поступившись місцем ідеологічному програмуванню, що йшло часто в розріз із державним інтересом. Це чудово демонструють такі випадки, як ізоляція і вислання діячів науки і культури, ліквідація військових фахівців, знищення (масові репресії) працездатного населення, економічна допомога країнам третього світу, що лояльно відносяться до політичної практики СРСР, нанесення збитку міжнародної репутації країни та ін. Концептуальною основою подібних дій були процедури реіндивідуалізації, зrealізовані в граничній концентрації уваги на спільності. Проте, такий принцип зводився нанівець при його реалізації, тобто в технології, де визначаючим залишався диктат конкретного правителя, котрий володів всією повнотою влади наділяти ту або іншу людину ім'ям зрадника. Варто звернути увагу на те, що «найгучніші» зрадники радянського часу – Зінов'єв, Каменєв, Троцький, Тухачевський, Власов, Солженіцин, Сахаров, Ростропович та ін. в певні періоди свого життя знаходилися в тісному і особистому контакті з правителями, що нічим принципово не відрізняється від аналогічних випадків попереднього історичного часу.

Щодо пострадянського періоду, можна виказати наступне припущення: у відсутності «єдиноначальності», що визначає істину і володіє правом її виражати від імені всієї соціокультурної спільноти, зрада навряд чи може претендувати на значущий і притягаючий увагу аспект суспільної свідомості, поступившись місцем іншій значущій етичній номінації – продажності та запроданству.

Відсутність виразно сформульованих понять і чітких уявлень про вірність, відданості і зраду в суспільстві створювало певні труднощі в протистоянні, і, що особливо важливо, в оцінці того чи іншого діяння, із зовнішніми і внутрішніми ворогами. Перша літературна пам'ятка – «Слова о полку Ігоревім» – є показовою. У ньому можна відшукати передумови концепції одноосібної самодержавної влади і вимогу беззаперечного

підкорення волі однієї людини, а значить – і делегування їй право визначати моральний вигляд інших. Князь Ігор не приховує, що метою його походу було не стільки утихомирення половців, скільки бажання показати свою силу, доблесть, захопити багату здобич і встановити контроль над територією супротивника. Результати його походу виявилися для жителів Путивля вельми сумними: розорено місто, більшість населення знищена, ті, що залишилися в живих, приречені на поневір'яння і голод. Проте, після вдалої втечі і поверненню додому, князь Ігор із захопленням зустрічається своїми одноплемінниками. Інакше і не може бути, бо – він верховний правитель даної області і не може за визначенням бути зрадником увіреного йому співтовариства. На думку Д. Лихачова з етичної точки зору оцінювати діяння князя з погляду вірності або зради (народу, землі, Батьківщині) абсолютно неможливо, бо він – головне обличчя даного історичного відрізка історії на даній території. Автор «Слова» відноситься до нього з симпатією, чекаючи аналогічної реакції і з боку читачів.

Відгомони подібного відношення – етично нейтрального, а тому і непідвладного соціальної доцільності, – до вчинків правителя в Стародавній Русі можна відшукати в «Казці про мертву царівну і про сім багатирів» О. Пушкіна, в якій показано, що для сміливого і відважного правителя староруського князівства, що «постріляти качок», що «довбешку з широких плечей у татарина відсікти» – одне і теж. У обох випадках важливий сам статус людини, а до яких наслідків приведуть його дії – не має істотного значення.

Показово, що і декількома століттями пізніше в оперній сценічній версії «Князі Ігорі» Бородіна – трактування головного персонажа зберігається: фінал – цілком патетично оптимістичний. І – це на фоні практично повного розорення українського міста Путивля і очевидної неспроможності князя Ігоря як воєначальника і як правителя. Справедливо згадати і те, що принциповому переосмисленню у Бородіна піддався образ Ярославни, відданість якої визначається в першу чергу не соціальними мотивами і не інтересами держави,

але, згідно з П. Флоренським, незмінністю екзистенційних орієнтирів – своїй душі і своєму коханому.

Численні твори XIX і XX століть, що зачіпають «хворобливі» і «двозначні» ситуації минулого – віхи становлення російської державності і боротьби українського народу за незалежність: епоха Івана Грозного, «передсмутні» часи Бориса Годунова, правління Петра I. Це – «Пісня про Купця Калашникова» М. Лермонтова, «Князь Срібний» О. Толстого, «Іван Грозний і його син Іван» І. Рєпіна, «Іван Грозний» С. Ейзенштейна, Три версії «Бориса Годунова» – Пушкіна, Мусоргського і Бондарчука, «Полтава» О. Пушкіна, «Мазепа» П. Чайковського, «Петро Перший» О. Толстого і однойменна опера А. Петрова, листування Пушкіна з П. Чадаєвим та ін.

Усі перелічені твори створювалися за часів торжества імперської свідомості, активного відтворення ідеологеми «імперії» як найважливішої соціетальної стратегічної константи. Характерно, що за допомогою художньої трансформації історичних реалій обидві державні системи – Радянський лад і Імперська держава, – прагнули затвердити ідеологічний пріоритет єдності, маркували останню як «вольове завдання», порівняно з якою всі інші – людські, екзистенціальні, релігійні, класові, споріднені – були другорядними і, коли вступали з нею в суперечність, або повинні бути знищені, або ідеологічно подані як неправі. І юридичною, і моральною нормативністю постає державність як така, вона ж виступає і як ідеологічна «точка відліку», співвідношення з якою і дозволяє виносити підсумковий вердикт. Ті, кого називають зрадниками у всіх перелічених творах – це люди, перешкоджаючі із різних причин торжеству абсолютної і самодостатньої («над-людської» і «поза-людської») державності, не розуміючи (або не охочі розуміти) істину моменту, яка завжди презентується правителем – мудрим, прозорливим, далекоглядним, вірно оцінюючим ситуацію, дбаючим винятково і завжди інтересами загального, незмінному в своїй прихильності встановленої ієрархії пріоритетів. Показово, що у багатьох випадках правитель готовий жертвувати заради головного-загального-істинного власними відчуттями, прив'язаностями і

звичками, виявляючи тим самим взірець, якому слід наслідувати. Часто при цьому, концепт зради, що артикулюється ще Іваном Грозним, змушує самого правителя йти в розріз із власними людськими інтересами, згубно впливаючи і діючи руйнівню на нього самого. Напружений психологізм, присутніх в багатьох аналізованих творах, є наслідком нерозв'язної екзистенційної дилеми (аніж керуватися боргом перед вітчизною, любов'ю, дружбою, невідбутною тягою до спокою і заспокоєння), стрижнем і пружиною наративної структури. Зрозуміло, вірність державі (країні, Імперії, Батьківщині, Державі) завжди бере вгору.

Досліджуючи радянську модель зрадника і зради, варто оглянути і зіставити твори, в яких художньому осмисленню піддавалася властива тодішній епосі тенденція вважати зрадником усіх виступаючих проти поточних партійних директив. Разом з творами, недвозначно пропагуючих радянську ідеологію, як обидва романи М. Шолохова, «Ходіння по муках» О. Толстого, «Молода гвардія» О. Фадеева та ін., варто згадати відомі романи М. Булгакова, «В окопах Сталінграду» В. Некрасова, розповіді В. Шаламова, «Архіпелаг ГУЛАГ» О. Солженіцина, «Життя і долю» В. Гроссмана, а також мемуарну літературу. Необхідно відзначити, що, не дивлячись на принципово відмінності у відносинах до радянського ладу, а також до радянської держави, виступаючої історичним спадкоємцем Імперської Росії і, водночас, предтечею сучасної мілітаристської «Російської Федерації», в авторів аналізованих творів, у всіх випадках йдеться про одну і ту ж версію концепції зради. І якщо у разі лояльного відношення до влади зрадником іменувалися, як вже зазначалося, виступаючі так чи інакше проти партійного курирування всіх сфер суспільного і особистого життя, включаючи апеляцію до інших підстав при оцінці вчинку або діяння, то дотримуються іншої точки зору ніж партійна доцільність, визначаючи істину в останній інстанції. Принцип ідентифікації персонажа як зрадника у Шолохова і Фадеева – схожий: зрада Батьківщини і народу – вторинна і напряму пов'язана із його, персонажа, супротивом державно-партійному керівництву. У романах Булгакова кваліфікація проходить за

іншими підставами, які не визначаються політикою моменту: і супротивника, і прихильники влади з рівним успіхом можуть оцінюватися автором і як зрадники, і як не-зрадники, бо пріоритетні інші складові людської екзистенції – любов, кохання, дружба, кровно-споріднені відносини, зв'язки із землею і Батьківщиною. І, нарешті, в творах відкритих «антисоветчиків і дисидентів» піддається заперечуванню принцип розділення і, відповідно, оцінки: численних «ворогів народу» – вже жертв свавілля влади, на догоду корпоративній зацікавленості зрадив і свій народ, і свою Батьківщину. Сутнісно при збереженні загальної структури доктрини, відбулася зміна позицій: зрадники стали героями. Амбівалентність опозицій концепції, їх взаємозамінність і відносна легкість «перемикання» оцінних полюсів, так наочно виражена в художніх творах радянського періоду, ще раз демонструє залежність процедур ідентифікації від соціальних і політичних установок епохи, а значить, і від тих, що мають право говорити від її імені, тобто від влади, ніж – від характеру і інтенції діянь і вчинків.

Висновки до розділу 2

Важливою особливістю початку ХХІ століття є й те, що поняття «добра» і «зла», «гідності» і «запроданства» сильно переплуталися. Вони вже не існують в чистому вигляді, як більш прості в етичному відношенні епохи загострення соціальних конфліктів і відкритих воєн, коли чітко видно, де ворог, а де друг. Щоб зберегти свою совість в зовні «благополучну» епоху, важливо мати могутній морально-вольовий стрижень, а також спиратися на нього в повсякденному житті. Саме в періоди такої етичної «плутанини» і духовного «сум'яття», які в історії також підпорядковані закону циклічності, особлива відповідальність лягає на тих, хто вважає себе «гуманітаріями».

Відступництво як зречення від вищого принципу добра, властивого справжній людяності, є обов'язковим шляхом помилкового зовнішнього

лицемірного добра, підробленої любові, брехливої краси. Це драма людського неістинного, несправжнього добра, через яку є видимим інша драма – зречення від істинного добра і невіри в нього. Саме через таке свідомо-вольове зречення-відступництво (апостазію) людина потрапляє в сферу, де царює уявне добро, тобто, по суті, замасковане зло. Воно не може рятувати і творити, зробити людину щасливою, але завжди губить і руйнує і, по суті, є звірячим, людиноненависницьким і безжальним несправжнім буттям. Ідеали, що народжуються і існуючі в сфері помилкового добра, метафізично не вкорінені в істинній духовності, покликані виправдати його, приречені стати помилковою метою життя людини і тому гублять і руйнують людину душевно і фізично.

Помилкова мета служіння неістинному добру зумовлює згубні засоби втілення даного принципу в життя, спотворює образ людини, дозволяє їй жити і поступати нелюдяно, по звірячому жорстоко, не знімаючи при цьому маску чесноти. Поступово виникає така форма лицемірства, яка взагалі внутрішньо не потребує ніяких усвідомлених ідеалів помилкового або істинного добра.

РОЗДІЛ 3

УМОВИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЗАПОБІГАННЯ ЗРАДНИЦТВУ ЯК ЯВИЩУ СОЦІЄТАЛЬНОЇ ПСИХІКИ

3.1. Зовнішньо-суспільні умови запобігання зрадництву

У дослідженні зовнішньо-суспільних умов запобігання явищу зрадництва варто змоделювати змістовний мінімум концепту «зрада» у вигляді наступного фрейму «дія, суб'єкт, об'єкт аналізованої дії, умова вчинення дії, можливі мотиви, мета, засоби вчинення дії, сфера здійснення зради, результат дії». Понятійні характеристики концепту «зрада» зводяться до наступних найважливіших характеристик а) діада «зрада – вірність» щодо «своїх», заснована на сакралізації довіри, б) дію із прихованою зловмисної і демонстрованої доброзичливої інтенції, в) несподіванка дії для об'єкта. До основних різновидів зради відносяться зрада в особистих відносинах між чоловіком і жінкою, зрада в дружбі, зрада своєї країни або соціальної групи, зрада по відношенню до самого себе (зрада своїм принципам).

Образні характеристики концепту «зрада» проявляються в особистості суб'єкта, що здійснює зраду, і знаходять такий вираз в перцептивному плані – зовнішня замаскованість, прагнення бути непомітним, в метафоричному плані – порівняння із ударом, нечесною грою, хворобою, порушенням цілісності, хижими тваринами, розігрування спектаклю, потраплянням у пастку.

До числа ціннісних характеристик концепту «зрада» належать: а) це один із найбільш негативно оцінюваних вчинків; б) перша реакція на зраду завжди некритична, емоційна і негативна, і це становить архетипічну суть даного концепту; в) раціональне осмислення зради спрямоване на виявлення причин і мотивів і в ряді випадків призводить до пом'якшення оцінки вчиненої дії.

При зіставленні соцієтального (соціокультурного) наповнення поняття «об'єкт зради» в можна виділити: 1) ознака «взаємодії», що виявляє

долученість суб'єкта зради до різних суспільних інституцій і тому підкреслює соціальний статус досліджуваного концепту; 2) ієрархічна послідовність, з якою представлені особистості, котрі постають об'єктом зради; а) окрема людина; б) мікрогрупи осіб; в) макрогрупи осіб; 3) наявність абстрактного поняття як об'єкт здійснення дії, тобто зрада може полягати в зміні поглядів, принципів, зраді спільній справі, невиконанні громадянського обов'язку; 4) ознаки «зорієнтованості на зовнішній світ» і «зорієнтованість на внутрішнє Я-людини», причому в останньому випадку об'єктом дії є сам суб'єкт.

Типологія зради вибудовується з урахуванням орієнтації на об'єкт, при цьому, в залежності від його спрямованості, виділяються: 1) зрада, спрямована від суб'єкта до зовнішнього світу, 1а) зрада окремої особи, 1б) зрада мікрогрупи осіб, 1в) зрада макрогрупи осіб, 1г) зрада Супер-об'єкта (зрада Бога) і 1д) зрада, спрямована від суб'єкта на його внутрішнє Я (його внутрішньоособистісні ціннісні настановлення – зрада самого себе); 2) орієнтації на суб'єкт здійснення дії, 2а) зрада, що здійснюється батьками щодо дітей, 2б) зрада, вчинена коханою людиною, 2в) зрада, на яке йде суспільство, 2г) зрада, яку можна очікувати від власного тіла, 2д) зрада, що здійснюється одним індивідом; 3) мотиви і причини, що викликають зраду, 3а) зрада, викликана страхом смерті або катувань, 3б) зрада через корисливі мотивів, 3в) зрада через халатність, байдужість, 3г) зрада, що викликана жагою матеріальних благ, 3д) фізичного задоволення, 3е) зрада із гордості, самозвеличення; 4) критерію здійснення того чи іншого роду діяльності, 4а) безгосподарність у фінансах, 4б) захоплення азартними іграми, 4в) привласнення чужого майна, 4г) зловживання алкоголем і наркотиками, 4д) любовні інтриги; 5) сфери вчинення даної дії, 5а) зрада у сфері особистих, інтимних відносин і 5б) зрада в сфері статусно зорієнтованих, інституційних відносин. У першому різновиді зради виявляються такі його варіації, як фінансова невірність, зрада в режимах «онлайн» і «офлайн», навмисне зрадництво, ненавмисна зрада, можливості виправданості – не виправданість зробленого вчинку тощо.

Підсумком проведеного дослідження зовнішньо-суспільних умов запобігання зрадництву є встановлення, по-перше, конститутивних ознак архетипових концептів, по-друге, понятійних, образних і оцінкових компонентів концепту «зрада» в українській психокulturі і, по-третє, архетиповий характер розглянутого концепту «зрадництва».

Задля встановлення основних ознак архетипових концептів були проаналізовані основні підходи до вивчення концептів як складних ментальних утворень психокulturи (соціетальної психіки). З огляду на наявність в людській свідомості архетипів як проєкції колективного несвідомого, які не мають кровної і расової спадковості, а належать людству в цілому, можна висновувати про те, що вони являють собою єдину для всього людства загальну основу, що зберігає цілісність і ідентичність, відсилаючи їх до глибинних шарів психіки всіх *homo sapiens*.

Проаналізовані різні підходи до вивчення системи категорій сприйняття людиною дійсності дозволили зробити висновок про архетиповість саме дуальної системи категорій (добре – погано, близько – далеко, високо – низько, свої – чужі). При цьому варто підкреслити, що дана система вбирає в себе такі змісти, які не можуть постати об'єктом довільного наміру і не підвладні контролю з боку волі або *ratio*. Архетипи лежать в основі ціннісного сприйняття соціального та природного довкілля і становлять етнічний характер особистості, що лежить в основі характеру індивідуального. Людина як індивідуальний представник людської спільноти наділена «внутрішньою інформацією», тією сукупністю уявлень про навколишній світ і його улаштування, яку вона успадковує від попередніх поколінь (соціетальна психологія). З огляду на той факт, що за уявленнями, стереотипами, образами і символами, які існують в тій чи іншій психокulturі, стоять концепти як ментальні просвіти, що відображають фрагменти досвіду й окремої людини, і всієї етнокультурної спільноти, як інструмент доступу як до індивідуального досвіду, так і до досвіду колективного, а також до різних картин світу, які

формується системою ключових концептів і пов'язують їх інваріантні ключові ідеї, використовується психокультурний концепт.

На підставі різних підходів слід виділити особливий клас психокультурних концептів – архетипові психокультурні концепти. При виділенні подібного класу концептів враховувалися наступні критерії: такий концепт можливо віднести до класу архетипових, якщо він: а) спирається на розмитий оцінково-маркований образ, що не піддається раціональній рефлексії, базується на дуальній категоризації світу і виявляється як слід колективного досвіду в індивідуальній свідомості; б) зорієнтований на найважливіші біологічні в своїй основі цінності буття, і має універсальний характером для людства; в) відрізняється бінарною оцінковістю, що виражається в протиставленні позитивної та негативної оцінок.

Різноманітність найменувань ознак «порушення вірності», «перехід на сторону ворога», «віроломство», «порушення клятви» свідчить про актуальність даного явища в національній психокультурі українця. В ході аналізу понятійної складової концепту «зрада» було виявлено асоціативні зв'язки розглянутого концепту з його «дзеркальною протилежністю» – концептом «вірність», а також з такими концептами, які рівною мірою відображають бінарні протиставлення, як: «правда – неправда», «щирість – лицемірство», «дружба – ворожнеча», «свій – чужий». У різноманітті історичних процесів знаходить своє відображення схожість в релігійно-політичних подіях країн світу. Християнська лексема «Юда», застосовується для позначення лицемірної людини, котра підступно видає секрет і здійснює віроломство, і англійська лексема «Квіслінг», що відсилає до зрадника батьківщини, є свідченням того, що вищими цінностями міжособистісних відносин визнаються щирість, вірність, відданість, в той час як зрада і підступність оцінюються негативно.

Крім того, було з'ясовано, що в протестантській культурній традиції (Німеччина, Велика Британія, США тощо) більш значущою є опозиція між зрадою як вчинком повсякденного плану, що зачіпає сферу особистісних

відносин і вчинком, що кваліфікується як злочин проти державної влади. Таким чином, протиставляються моральна і юридична сторони зради. У нашій свідомості релевантним виявляється протиставлення зради як вчинку і зради щодо «своїх» на користь «чужих», і вчинку зради стосовно коханої людини.

Внутрішня форма розупредметнює концепт зради в нашій та світовій культурі і дає змогу висновувати про те, що суб'єкт зради постає своєрідним контейнером, в який об'єкт, котрий діє, поміщає свої секрети, надії, очікування вірності і впевненість в збереження таємниці. Віддаючи, суб'єкт зради віддає довірену йому інформацію в чужі руки.

Аналіз образної складової концепту «зрада» показав архетиповість образу зрадника – опору на розмитий оцінково-маркований образ. Даний факт зумовлений зміщенням акценту чуттєвого сприйняття на внутрішні відчуття об'єкта здійснення дії, а не на зовнішність суб'єкта. У метафоричному плані образ зрадника асоціюється із образами представників тваринного світу: з вовком, щуром, кротом, хижим птахом, змією, комахою-вампіром. Зрада асоціативно пов'язується із фізичним ушкодженням, порушенням цілісності, хворобою, військовими діями, розігруванням театральної вистави.

Ціннісні характеристики досліджуваного концепту виявляють постійну орієнтованість при оцінці зради на вірність як його протилежність. В силу того, що вірність визнається провідною цінністю в сферах особистих і статусно зорієнтованих відносин, зрада розцінюється як її порушення, яке може приймати різні форми: порушення подружньої вірності (при цьому в багатьох культурах спостерігається виправдання чоловічої невірності), порушення вірності в дружбі, вірність даній клятві, слову, зрада батьківщині. В останньому випадку виявляються деяка суперечливість в оцінці, притаманна в рівній мірі українській і світовій психокulturі: з одного боку, визнається пріоритет збереження вірності власній країні, з іншого – допускається можливість переважання особистих інтересів. В ході аналізу було з'ясовано, що перша реакція на зрадницький вчинок рідко буває раціональною, що становить архетипову сутність даного концепту. Подальше осмислення зовнішньо-

суспільних умов запобігання зрадництву направлено на з'ясування його причин і мотивів і в ряді випадків призводить до більш м'якої оцінки, і навіть до виправдання скоєної дії. Робота психолога, психіатра, соціального працівника в цьому випадку має бути спрямована на профілактику та корегування таких станів у клієнтів (див. п. 3.2) задля подальшого унеможливлення появи деструктивних бажань.

Соціальна інтеграція пов'язана з функціонуванням режиму сталого розвитку суспільства, гармонізацією взаємин між його різними групами, визначенням та органічним функціонуванням нормативних і соціокультурних регулятивних механізмів. Одним з емпіричних критеріїв визначення такого стану є сталість соціетальних характеристик. Навпаки, процес соціетальної дезінтеграції, притаманний динамічному стану суспільства, супроводжується розпадом суспільного цілого на окремі частини, аномією, кризою спільних соціальних цінностей та інтересів, руйнацією механізмів соціального самоконтролю. При цьому емпіричний аналіз соціетальних характеристик засвідчує, що вони перебувають у стані флуктуації [25].

Показники бінарних шкал моніторингу відображають реакції суспільної свідомості на соціально-політичні та економічні перетворення в Україні. При цьому прогресуюча або регресуюча динаміка його показників дає можливість оцінити рівень сформованості в Україні підвалин громадянського суспільства та міру його залежності від впливів з боку держави та груп великого капіталу. Згідно з даними моніторингів [25; 49; 80; 93], українське суспільство усталено просувається в напрямку нової, соціетальної, ідентичності, яку значною мірою забезпечує зростання показників раціональності та інтенційності (від 26,4 % до 41,0 і від 17,4 до 49,3 % відповідно). Це знаходить своє вираження в домінуванні (у тій частині населення, яка сформувала свою ідентичність) прийняття раціональних рішень і тяжіння до взаємодії із зовнішнім світом. Починаючи з 2006 року, самосвідомість людей позначається зворотними тенденціями, що виникли як наслідок нереалізованих суспільних очікувань. Знов стрімко почали набирати сили, характерні для екстраверсійної орієнтації

психіки, на зовнішню – «соціально-матеріальну» сутність речей. Це провокує, зокрема в елітному владно-управлінському прошарку, ставлення до людини, як до продуктивної сили та “соціально-класові” відносини між інтересами малого і середнього бізнесу та монопольним становищем великого капіталу (19,3 %; 36,9 %).

Суттєво проявилася емоційність там, де потрібна була б прагматичність (14,6 %; 18,8 %), схильність до інтуїції і міфів замість довіри власним почуттям (25,0 %; 20,7 %), а також схильність перекладати з себе відповідальність за результати своєї діяльності на зовнішніх суб’єктів чи обставини (23,6 %, 8,5 %). Переважання серед осіб, які сформувавши свою ідентичність, емоційності там, де потрібна прагматичність, схильності до інтуїтивності та перенесення відповідальності за результати своєї діяльності на зовнішні обставини фактично свідчать про процеси повернення назад, які характеризують соціальну ситуацію в Україні як повернення до рудиментів соціально-класової суспільної свідомості.

Деяке відкочування має й загалом динаміка показників сформованості ідентичності. Так, стартувавши 2002 року на рівні показника 34 %, вона досягла наприкінці 2008 році показника 47,51 % дорослого населення. Але вже через рік (унаслідок занадто тривалої реформаторської бездіяльності) цей показник знизився до 36,37 %. А з початком реформ 2015 року показав наприкінці цього року новий сплеск і повернення майже на попередні позиції – 45,25 %.

У цілому, отриманні за допомогою кількісного та якісного складників моніторингу дані відображають процеси суспільних змін на їхньому глибинному (психосоціальному) рівні, виявляють закономірний характер таких змін і загалом спроможні конструктивно доповнити прогнози реформування та виходу країни на режим усталеного розвитку. Слід відзначити, що державно-управлінська діяльність відбувається на тлі амбівалентності (подвійного стану), наслідком чого є ситуаційний характер поведінки, висока інформаційна залежність людей (54,75 % – за даними моніторингу соціетальних змін), до якої

додаються також психопатологічні неврози та моральна втомленість від результатів дії влади.

Проаналізовані нами науково-дослідницькі проекти відомих вітчизняних науковців, в яких сучасні суспільно-історичні перетворення розглядаються з залученням архетипного підходу, підтверджують, що архетип може розглядатися як інформація, яка має соціально-управлінську цінність. Установлено співвідношення та аргументована динамічна взаємозворотна залежність комплексу психосоціальних, культурно-символічних та інституційних чинників, відповідно причинно-наслідкових зв'язків процесів трансформації культури та поведінки, з одного боку, та їх закріплення в нових формах - нових архетипах, моделях поведінки, інститутах, практиках тощо – з іншого.

Використання архетипного підходу дозволяє зазначити таке:

- погляд у глибини національної (етнічної) культури (менталітету) дає можливість немовби з середини висвітлити характерні особливості перебігу суспільно-історичних процесів;

- архетипний підхід є дієвим інструментом, який дозволяє розкрити глибинний досвід психосоціальної вкоріненості феномену ідентичності, а також фіксувати процеси генезису нового типу (постмодерної/соціетальної) ідентичності;

- культурний архетип – немов би носій інформації соціально-управлінської значущості, відповідно, затвердження динамічного характеру культурного архетипу доповнює інструментарій аналізу особливостей сучасних соціально-інституційних змін, взаємовпливу національної (етнічної) культури та соціально-політичних перетворень;

- необхідним і перспективним виявляється проведення порівняльного дослідження сучасного стану сформованості соціетальної ідентичності в російському, білоруському та українському суспільствах.

3.2. Внутрішньо-особистісні передумови унеможливлення зради

«Мене зрадив мій улюблений учень, моя надія, моє майбутнє, зрадив в найважчу хвилину, коли я так розраховував на його допомогу», «мене зрадив кращий друг, підлеглий, чоловік і т. ін.». Такі слова досить часто доводилося вислуховувати психологові, соціальному працівникові, психотерапевтові від пацієнтів або клієнтів, які звичайно при цьому знаходилися в депресивному стані. Досить часто вони повторювали: «Як далі жити? Кому ж можна вірити?». Звичайно, їх слід утішити, вислухати, допомогти. З часом усе налагоджується, але через якийсь період вони знову можуть стати жертвами зради.

В. Гюго говорив: «Я байдуже відношуся до ножових ударів ворога, але мені болісний шпильковий укол друга». Дуже важливо розібратися в цьому складному явищі, спробувати розробити заходи щодо профілактики зради, з'ясувати особливості поведінки, коли тебе вже зрадили, з'ясувати, чи не зраджував ти кого-небудь сам, описати психологічний портрет зрадника.

Хто ж зраджує? «Зражені» люди: улюбленці (учні, співробітники, підлеглі і т. ін.), і всі ті в кого вклали і душу, і матеріальні засоби. Закономірність тут така: чим більше благодіяння, тим сильнішою є зрада. Поширена зрада повсюдно. Практично кожний відчув зраду упродовж життя. Зраджували то діти, то батьки, то друг, то улюблений учень.

Отже, що ж таке зрада? Зрада – це навмисне спричинення шкоди (матеріального, морального або фізичного) людині або групі людей, що довірилася тобі. Зраду слід відрізнити від відступництва. Відступництво – це відмова від спілкування із раніше близькою тобі людиною або групою людей. Пригадаємо, Петро тричі відрікався від Христа, але проте користується пошаною дотепер. Юда зрадив Христа тільки один раз, і цей вчинок є еталонним взірцем зради. Детально зрада описується в «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі [23]. У дев'ятому колі в чотирьох ровах мучаться зрадники. В першому, який він назвав по імені Каїна, що убив свого брата Авеля, відбувають покарання зрадники рідних, в другому рові – зрадники батьківщини

і однодумців, в третьому – зрадники співтраpezників, в четвертому – зрадники Учителів. Саме в цьому рову знаходяться Юда, Брут і Касій. Ми, виховані в певних традиціях («спершу думай про Батьківщину, а потім вже про себе»), можемо дивуватися з приводу того, що зрада співтраpezника карається більш суворо, ніж зрада рідних, батьківщини і однодумців. Правда, нас учили зраджувати. Адже ідеалом для піонерів був Павлик Морозов. А на який ступінь зводили тих, хто зраджував своїх Вчителів (пригадаємо горезвісну сесію ВАСГНІЛ, що боронить «учіння» Лисенка, і сесію АМН СРСР, що «захистила» І.П. Павлова).

Але чому ж все-таки зрада співтраpezників карається строго, ніж зрада рідних і батьківщина? Тут виявляється геніальність Данте. Геній відображає завжди те, що відповідає Законам життя, а не писаним законам. Закони ж обов'язкові для всіх і не знають виключень. Раніше з'явився співтраpezник, який був в той же час товаришем по полюванню, співробітником, чи батьківщина? І хто ближчий людині: співробітник, із яким він спілкується щодня, або брат, який може бути, і мешкає в зовсім іншому місці? Звісно, що співтраpezник, співробітник. Що значить для нас їжа? Їжа – це життя. Тому співтраpezник – це людина, що допомагає нам вижити. І якщо я зроблю підлоту людині, у якої я харчувався, то я автоматично стаю зрадником. Тому слід узяти за правило не сидіти за столом із людиною, з якою знаходишся у конфронтації. Має рацію Данте, що зраду рідних вважав найлегшою. Та і в народі говорять, що не та мати, що народила, а та, що виховала і вигодувала. І тричі правий Данте, що найвищу кару визначив зрадникам Учителя, бо Людиною стають завдяки Вчителю. І якщо у тебе розбіжності із Учителем – піди від нього, але не виступай проти.

Тут варто торкнутися проблеми долі. Один з основних моментів постає трикутник долі. Якщо людина потрапила в сценарій, то життя її йде за цим трикутниками, де її ролі змінюються. Які ж ці ролі? Це ролі Переслідувача, Рятівника і Жертви. Повернення Жертви до щасливого повноцінного життя може наступити тільки в тому випадку, якщо вона навчиться вибудовувати

рівноправні відносини з людьми. Тоді уникне ролі Переслідувача і Рятівника, що із психологічної точки зору одне і те ж – спілкування із знаком переваги над партнером. Якщо начальник переслідує підлеглого, то останній, якщо набере силу, стане переслідувати начальника, який з Переслідувача перетвориться на Жертву. Доля Рятівника аналогічна. Якщо батьки в процесі виховання позбавляють своїх дітей труднощів, то останні сидітимуть у них на шиї, і батьки стануть Жертвами. З цих міркувань вбачаємо правило: «не переслідууй і не позбавляй, і тоді тебе ніхто не зрадить, і ти нікого не зрадиш».

Багато хто терпить знущання над собою, сподіваючись, що у зрадника прокинеться совість. Але не може прокинутися те, чого немає. Совість – функція душі, а у зрадника її немає. Данте помітив, що «тільки зраду душа здійснила / вселяється негайно їй у тіло біс / і в ньому залишається / допоки термін для плоті не загас» [23]. Крім того, жоден зрадник не усвідомлює, що він зрадник. Звичайно він пояснює свій вчинок інтересами справи. Мовляв, він виступає проти Учителя не з бажання заподіяти йому шкоду, а тому, що ідеї його вже застаріли, його діяльність є гальмом для справи і т. ін. Зрадник, для того, щоб виправдати першу зраду, скоює другу, третю і так до безкінечності, «доки термін для плоті не загас». Декілька слів про особу зрадника. Зрадники бувають активні і пасивні. Ріднить їх те, що у них немає своєї справи, вони живуть за рахунок творчих осіб. Хто б знав про Юду, якби не було Ісуса Христа? Таким чином, зрадник завжди вторинний. Пасивним зрадником можна вважати Євгена Онегіна. Так, від нудьги залицявшись до Ольги, він провокує Ленського на дуель і убиває його. Активний зрадник – Печорін. Він залицяється за княжною Мері, недосвідченою дівчиною, приховуючи свій роман. Отже, не хочеш стати жертвою зради, не заводь зраджених людей, придбай імунітет до захоплення. Не позбавляй, але і не переслідууй.

А як самому не стати зрадником? Адже зрада буває усвідомленою і неусвідомленою. Але розплата в обох випадках однакова. Адже коли Юда усвідомив, що він зрадник, він повісився. Зрада партнера по спілкуванню звичайно починається із сумнівів. «Сумнів зраді рівний», – свідчить східна

мудрість. Мудрий керівник ніколи не візьме до себе на роботу співробітників, які в ньому сумніваються. І це абсолютно правильна позиція. Адже якщо я сумніваюся в людині, то, отже, бачу або припускаю у неї наявність таких рис, які мене не влаштовують. І яка різниця, чи є вони насправді чи ні, я-то поводжуся з ним так, як ніби вони є, це постійне джерело непотрібних тривог і хвилювань. Чи не краще відразу відмовитися від спілкування? Якщо при ухваленні життєво важливих рішень виникають сумніви, то краще відмовитися від наміру (наприклад, будувати сім'ю із даною людиною).

Але якщо вже спілкування почалося, то довіряти треба неподільно і без сумнівів. Проходження цьому правилу привело до тому, що кількість ворогів значно зменшиться. Коли живеш із відчуттям, що у тебе немає ворогів, то буває погано тільки в той момент, коли роблять капость, а якщо сумніватися у своїх друзях – погано завжди. Починаючи які-небудь справи з новим партнером варто неподільно йому довіряти. Тим самим на несумлінну людину ви справите враження прощачка, і вас ошукають. Але ж перша справа завжди незначна. Так у вас здійсниться чіткий поділ на людей надійних і ненадійних. А це вже непоганий капітал. Крім того, з'являється можливість співробітничати із надійними людьми, в яких ви упевнені. І якщо щось не виходить, то ви знатимете, що вся справа в обставинах, Загалом, як кажуть «не вини коня, вини дорогу».

У сімейному житті, як говорив В. Франкл, ревності завжди дурні. Вони виникають або надто пізно, або дуже рано. Не ревнуй, або, якщо з'явилися сумніви у вірності чоловіка, розлучайся, коли вже подальше спільне проживання для тебе неможливе, або зберігай сім'ю і не ображай партнера своїми сумнівами.

За Данте [23] у передчистилиці знаходяться недбальці, в першому колі – горді, в другому – заздрісники, в третьому – гнівні, в четвертому – сумні, в п'ятому – скупі і марнотратники, в шостому – черевоугодники, в сьомому – любострасники. Тільки в Чистилиці грішники починають розуміти, для чого дане їм тіло. І вони звертаються до тих, що живуть закликаючи їх до духовного

розвитку. Поет дає чітке визначення категоріям осіб, що мешкають в передчистилиці. Недбайливі нічого не хочуть робити, навіть якщо йдеться про їх порятунок. Горді зневажають людей. Забувши, «що мати у всіх одна», поводяться зарозуміло і різко. Заздрісники менше радіють своїм успіхам, ніж чужій печалі. Слідує заклик до духовного розвитку, який позбавляє від заздрості. Заздрісники, з погляду Данте [23], втрачають людську природу і послідовно перетворюються на свиней, дворняжок, вовків, лисиць.

Коли заздрісники переставали ревно стежити за успіхами інших, порівнювати себе з іншими і починали займатися розвитком власних здібностей (а вони у них були), то науналися радіти власним успіхам. Але що ще дуже важливе, вони раділи успіхам інших. Мало того – вони із задоволенням допомагали іншим добиватися успіху, щоб у них самих було більше радості. Зазвичай заздрить невдаха. Якщо ви заздрите кому-небудь, то ви невдаха. Не має значення при цьому, яка у вас посада і яке матеріальне становище. Існує багато керівників, які заздрять своїм підлеглим, котрим пощастило, що у них є такий начальник; є багаті, які заздрять бідним, тому що в них немає турбот про збереження і примноження своїх статків; є також батьки, які заздрять бездітним, і є особи в сімейному статусі, які заздрять неодруженим.

Чому ж заздрять ті, хто, здавалося б, добився успіху? Вони добивалися цього не тому, що для них це було треба, а тому, що це було престижно. Вони підганяли себе під середній соціальний стандарт. Слід зайнятися такою справою, яку тобі хочеться робити, яке ти робитимеш із любов'ю, що приведе до особистісного зростання і, зрештою, до матеріального і соціального успіху. Ти будеш захоплений, і у тебе не буде ані часу, ані енергії на заздрість. Як говорив видний психотерапевт А. Алексейчик, краще один раз щось зробити з любов'ю, ніж сто разів без інтересу або з примусу. Данте указує, що люди дарма у всіх своїх бідах звинувачують небо [див. 58].

У третьому колі знаходяться гнівні. Тут суцільний туман. Людина в гніві – як в тумані – нічого не бачить, а тільки щось чує. Вона – сліпець. Першими симптомами неврозу є дратівливість і запальність, які призводять до того, що

людина втрачає орієнтування в цьому світі. У четвертому колі туман починає розсіватися, і відчуття набувають сили. Людина не може себе не любити. «Зло як предмет любові є зло чуже». Розуміти це треба так: якщо людина себе не любить, то сили любові спрямовує на інших, і тоді любов перетворюється на зло. Тут Данте виділяє три варіанти. У першому варіанті сили прямують на те, щоб «піднятися удвічі, зневаживши сусіда». Тоді відбудеться падіння того, хто піднявся за чужий рахунок. В другому варіанті сили любові йдуть на те, щоб утримати ближнього від зростання. Данте попереджає, що любов повинна мати силу. Якщо вона млява, то людина стає сумною і потрапляє в четверте коло.

У Чистилищі грішники вчать любові. У народі із цього приводу є багато прислів'їв. Ось дві з них: «Любов зла – полюбиш і козла». «Любитиметься сатана краще ясна сокола». Данте вважає, що людина несе відповідальність за вибір об'єкту своєї любові. Це і є свобода волі. До речі, римський поет Овідій написав поему «Ліки від любові», де дані рекомендації, як виганяти любов з душі. У четвертому колі сумні набирають силу і швидкість. Ось і в процесі психологічної допомоги із профілактики зради назовні виходять стримувані раніше сили любові, і пацієнти починають творити, діяти, обходячи тих, хто вирвався вперед раніше, але зупинився в своєму розвитку. Коли колишнім пацієнтам говорять, щоб вони не поспішали, вони, як і душі Чистилища відповідають: «Потреба рухатися у нас така, щоб ноги наші нестримно мчали» [23]. Також випробуванню піддаються скупі, у яких їх жадність гасила порив до благого. В цьому ж колі і марнотратники, не тільки грошей, але і свого духу, внаслідок чого вони не можуть виконати свого призначення. Скупість і марнотратство мирно уживаються в одній людині. Якщо я марнотратно витрачаю свої сили і засоби на порожнє, то скупко віддаю їх справі. Тому зрозуміло, що між скупістю і марнотратством немає великої різниці так само, як між плюсом і мінусом, рабством і тираненням, скандалом і сексом. І в реальному житті і скупі, і марнотратники притиснуті до землі своїми якостями. Вони не можуть піднятися вгору.

У шостому колі мучаться і очищаються червоугодники. В цьому колі навіть їх тіні висихають. Вони співають і плачуть одночасно. Вони утримуються від обжерливості і плачуть, а потім зриваються, починають їсти і сміятися, але погладшавши, знову плачуть. І не радують їх ні успіхи по службі, ні майнове положення, ні навіть непогана сім'я. Під час лікування червоугодники очищаються від цього гріху і видужують, отримуючи внутрішній спокій.

При успішному лікуванні, вийшовши з Чистилища, пацієнти потрапляють в Земний Рай. У них виникає таке відчуття, що вони вже відбулися. Їм все вдається. Вони добре управляються в новому своєму стані, але в старій ситуації (вони ще не знають, що призначені для більш високих звершень, що їм ще належить потрапити в Небесний рай, тому не слід зупинятися на досягнутому). На цьому етапі психотерапевт як лікар вже не потрібен. При правильному лікуванні відбувається руйнування оков, «зняття гріхів», і позитивний досвід, набутий пацієнтами, коли вони були в невротичному стані, дає потрібний результат. Хворий починає добиватися того, до чого безуспішно прагнув протягом багатьох років. Ось тоді-то і наступає стан, який можна позначити як Земний Рай.

Але в цей час пацієнту теж потрібен провідник, консультант, який супроводжуватиме його по Небесах Раю. Добре б був, якби психолог, якийвилікував, зміг би виконати і цю функцію. Задача тут – напрацювання нових особистісних якостей, які дозволять людині відчувати, що вона знаходиться в Небесному Раю. У Данте на цьому шляху був вже інший провідник – не поет Вергілій, а його кохана Беатріче.

У процесі психотерапії світ не змінився, але хворі починали бачити його зовсім по-іншому. Хвилі на морі вже не викликали страху, а кривдники набули іншої цінності і перетворилися на тренажери для вироблення нових навичок. Весь світ – і природа, і люди – стали як би іншими. Тут можна побачити основну ідею сучасної психотерапії – жити «тут і тепер». Простежується і думка екзистенційного аналізу: життя завжди має сенс у всіх проявах, і коли ти

можеш щось робити, то роби це якнайкраще. Якщо пацієнти починають жити за таким законом, їм відразу стає краще. Спеціалісти радять робити свою справу якнайкраще в тих умовах, в яких вони виявилися. Часто ми страждаємо від того, що нас мало нагородили. І взагалі-то справа не в місці, яке займаєш, а в тому, як ти сам його оцінюєш. Але якщо у людини Пекло в душі, їй скрізь буде погано. Усе вищезазначене є важливим для попередження і нівелювання внутрішньо-особистісних передумов унеможливлення зрадництва і змоги його пережити.

Висновки до розділу 3

Щоб запобігти негативу та унеможливити появу феномену зрадництва як явища соціетальної психіки слід проводити профілактичну та корегувальну роботу із особами, які мають схильність до здійснення таких вчинків. Нині в Україні чітко загострилася ситуація із розумінням феноменів зрадництва, запродавства, відступництва, як негативів, що яскраво позначаються саме у часи воєнних та економічних лихоліть. Події останнього часу показали з усією категоричністю, хто залишився патріотом України, пішов на люту смерть заради бороніння кордонів вітчизни, а хто схилив голову і понуро залишився колабораціоністом-запродавцем, поставив власні меркантильні інтереси понад національними, для кого гасла патріотизму не варті ламаного шеляга. Однак негаразди згуртували державу і мають у подальшому зробити її сильнішою, викристалізувати нову національну еліту, для якої поняття зради не постане як життєва дилема.

Визначення передумов появи зрадництва, а також профілактика і психокорегувальна робота і бороніння наслідків таких деструктивних станів – важлива ціль у роботі фахівця із надання соціальних послуг населенню нашої держави у даний період її існування.

ВИСНОВКИ

1. У розгляді культурно-історичного фенотипу та етнічних психосоціальних явищ у науці застосовують поняття соціетальної психіки, як позаперсональної системи, що містить не тільки реально відтворюване, але й спадкоємне, що передається наступним поколінням у формі характерних рис регуляції і саморегуляції поведінки та діяльності, і складає своєрідну психокультуру даного соціуму. Увесь соціум і його окремі представники постійно обмінюються між собою набутими цінностями, оцінками і судженнями, думками й спостереженнями, стимулюючи тим самим і взаємно підтримуючи таку активність. В процесі якого здійснюється поступовий розвиток стрижньових ціннісних орієнтацій. Механізм цього досить прозорий – завдяки тому, що індивідуальна варіативність статистично перебирає велику масу спроб і варіантів на адаптацію, а закріплюється інтегрально в узагальненому досвіді лише селективне, адекватне реагування, то врешті забезпечується відповідна пристосувальна «вигода» свідомості загалом, так і в конкретиці поведінки окремої людини-індивіда.

2. Поняття «добра» і «зла», «гідності» і «запроданства» сьогодні сильно переплуталися. Вони вже не існують в чистому вигляді, як у попередні більш прості в етичному відношенні епохи перманентних соціальних конфліктів, коли чітко видно, де ворог, а де друг. Щоб зберегти свою совість в нинішню донедавна відносно благополучну пору, людині як особистості, індивідуальності та універсуму важливо мати могутній морально-вольовий стрижень, а також спиратися на нього в повсякденному побутуванні. Відступництво як зречення від вищого принципу добра, властивого справжній людяності, є шляхом помилкового зовнішнього лицемірного добра, підробленої любові, брехливої краси. Це драма людського неістинного, несправжнього добра, через яку проступає інша драма – зречення від істинного добра і невіри в нього. Саме через таке свідомо-вольове зречення-відступництво людина потрапляє в сферу, де царює уявне добро, тобто замасковане зло. Воно не в

зможі урятувати і творити, зробити людину щасливою, але завжди докорінно губить і руйнує і є людиноненависницьким і безжальним несправжнім буттям. Ідеали, що народжуються у сфері помилкового добра, метафізично не вкорінені в істинній духовності, покликані виправдати його, приречені стати помилковою метою життя людини і тому гублять і руйнують людину душевно і фізично. Помилкова мета служіння неістинному добру повністю спотворює образ людини, дозволяє їй жити і поступати нелюдяно, жорстоко, не знімаючи при цьому маску чесноти. Поступово виникла така форма лицемірства, яка взагалі внутрішньо не потребує ніяких усвідомлених ідеалів помилкового або істинного добра.

3. Категорія «зрада» не часто піддається спеціальному розгляду в межах науки. Частіше «зрадник» і «зрада» розглядаються в загальній шерезі теоретичних положень, пов'язаних так чи інакше з центральною етичною опозицією добра і зла, і є щодо них і концептуально, і процесуально похідною, тобто вторинною. Крім того, зрада частіше за все фігурує в списку цінностей (антицінностей), котрий оформляє образ ідеалу (антиідеалу), тим самим зразу ж передбачаючи проєктивну спрямованість на дійсність. Інструментальний характер, необхідність давати регулярну оцінку поточних повсякденних процедур позбавляє категорію зради теоретичної фундаментальності і перешкоджає тим самим її автономізації в межах етики. Першорядним завданням тут постає вже не стільки необхідність дослідження того, які явища або предмети є хорошими або поганими, але як визначається вміст добра і зла в ментальних настановленнях соціуму. Змістом поняття зради постають наступні позиції: порушення вірності загальній справі, вимозі в солідарності, зрада класовим, етичним, релігійним, національним інтересам, перехід на сторону протиборчої сторони, видача останній соратників або таємниць та ін. Важливо й те, що зрадою постійно сполучаються і такі оцінкові характеристики як безпринципність, боязкість, матеріальна вигода, користь, егоїзм, помилки. При цьому завжди залишається непроясненим право інстанції виносити вердикт, легальність і ґрунтовність її домагань на оцінку: наскільки добре і зле, зрада і

вірність, фундовані онтологічною, трансцендентною, антропологічною і екзистенційною доцільністю. Тим самим категорія зради транслюється в соціально-політичний контекст і передається під його юрисдикцію.

4. Розглянено феномен зради в контексті дослідження соціетальної психіки, яка безпосередньо пов'язана з екзистенційною установкою індивіда і фундована відношенням людини до світу. Саме на цей аспект перш за все звертали увагу мислителі, постулювавши пріоритет особистої участі над суспільною чисто зовнішньою цензурою. На противагу українцеві – патріотові рідної землі, російська людина не може визнати верховенства державної ідеї. Російський народ легко піддається спокусам, підмінам і зміщенням, легко потрапляє у владу царства брехні. Тому підпорядкування нормативним моральним настановами, так само як і їх ігнорування є особистою турботою кожної людини і безпосередньо знаходиться під юрисдикцією вищої інстанції, себто Бога. Критерій оцінки діяння, відповідно, – індивідуальні межі, які цілком можуть неспівпадати із суспільною, завжди є політико-ідеологічно ангажованою кон'юнктурою сьогодення.

5. Зрадник і зрада може бути визначений суто виходячи із внутрішніх настановлень конкретної людини і позначає ситуацію зради, тобто відмови і знехтування індивідуальних екзистенційних орієнтирів, які зумовлюються надіндивідуальними директивами, але не суто соціальними, а трансцендентними. Це – вірність Богу, Вірі, Вітчизні, землі, традиціям, роду, крові. Зрозуміло, ніяких більш або менш формалізованих і об'єктивних критеріїв оцінки конкретного діяння із погляду того, наскільки воно є жестом вірності, або, навпаки, зради, не існує. Єдине, варто опиратися на внутрішню переконаність індивіда. Таким чином, особиста думка, особисте трактування істинності або помилковості скоюваного, відповідності його божественним, батьківським, родовим заповідям – справа самої людини більшою мірою, ніж якої-небудь суспільної інстанції, що, природно, відкриває простір свавілля і ще більшій непроясненості цього наукового питання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апресян А.Г. Первичные детерминанты нравственного опыта // Вопросы философии. – 1993. – №8. – С. 32-44.
2. Аристотель. Этика. – М.: АСТ; АСТ Москва, 2010. – 492 с.
3. Артемьева Е.Ю. Семантические измерения как модели // Вестник Московского университета. Сер.14. Психология. – 1991. – №1. – С.61-73.
4. Бабій Л.Т. Діалектика розвитку історичних типів культури: (філос.-соціал. пробл.). – Львів: Світ, 1991. – 157 с.
5. Балл Г.О. Проблема додержання вимог наукової культури в дослідженнях гуманістично зорієнтованих освітніх процесів // Освіта і управління. – 1998. – Т. 2, №3. – С. 41-48.
6. Бартошек М. Римское право. Понятие, термины, определения. – М., 2011. – С. 93.
7. Бачинський Г.О. Взаємодія людського суспільства і природи на різних етапах // Основи соціоекології / За ред. Г.О. Бачинського. – К., 1995. – С.10-24.
8. Бердяев Н. О назначении человека. – М.: Астрель; Полиграфиздат, 2010. – 478 с.
9. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 175 с.
10. Бердяев Н.А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. – М.: Мысль, 1990. – 207 с.
11. Біблія Новий Заповіт / Пер. І. Огієнка. – К., 2006.
12. Білоконь С. У пошуках української душі // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 120-125.
13. Визгин В.П. Ментальность, менталитет // Современная западная философии: Словарь. – М.: Политиздат, 1991. – С. 176-177.
14. Воропаєва Т.С. Українська ментальність: природні і культурні виміри. – К.: Либідь, 1993. – 233 с.
15. Выготский Л. С. Собрание сочинений. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – 485 с.

16. Вышеславцев Б. П. Этика преображенного эроса [Электронный ресурс]. URL: http://www.odinblago.ru/etika_erosa/7#7.
17. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3-х т. – М., 1956, Т. III. – 371 с.
18. Горпинюк В. Український менталітет і проблема національного відродження // Освіта. – 1997. – 3-10 вересня. – С. 11.
19. Грудзур О. Історія кримінальної відповідальності за хабарництво у праві України та Російської імперії (XVI ст. – початок XX ст.) / О. Грудзур // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 5 (149). – С. 21–24.
20. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. – Харків, 1991. – 156 с.
21. Гусейнов А. А. Философские заметки [Электронный ресурс] // Вопросы философии. 2009. № 8. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=72cm
22. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вежа, 1997. – 296 с.
23. Данте А. Божественна комедія. – Харків: Фоліо, 2001. – 608 с.
24. Добросельский П. В. Общие аспекты психики, или Введение в православную психологию [Электронный ресурс]. URL: <http://www.bibliotekar.ru/dobroselskiy-3/18.htm>
25. Донченко Е.А. Социетальная психика. – К.: Наук. думка, 1994. – 208 с.
26. Достоевский Ф. М. Собрание сочинений: в 15-ти т. – Л.: Наука, 1991. – Т. 9. Братья Карамазовы. – 697 с.
27. Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля / пер. с лат. и древнегреч. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2003. – 832 с.
28. Дубов И.Г. Феномен менталитета: психологический анализ // Вопросы психологии. – 1993. – №5. – С. 20-29.
29. Життя етносу: соціокультурні нариси / Б. Попов, В. Ігнатов, М. Степико та ін. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.

30. Зеньковский В., прот. Апологетика [Электронный ресурс]. URL: http://www.odinblago.ru/osnovnoe_bogoslovie/zenkovsky.
31. Зеньковский В., прот. Зло в человеке [Электронный ресурс]. URL: <http://www.odinblago.ru/path/56/2>
32. Знаков В.В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры // Вопросы психологии. – 1998. – №6. – С. 104-114.
33. Зубков Е.О., Куприянов А.И. Ментальное измерение истории: поиски метода // Вопросы истории. – 1995. – №7. – С. 153-160.
34. Ильин И. А. О сопротивлении злу силою [Электронный ресурс]. URL: http://www.odinblago.ru/zlu_siloi.
35. Кант И. Основы метафизики нравственности [Электронный ресурс]. URL: <http://www.bookluck.ru/booktkeki.html>.
36. Каныгин Ю.М. Путь ариев в духовной истории человечества: Роман-эссе. – 2-е изд. – К.: Украина, 1996. – 256 с.
37. Кондратьев Ф. В. Сатанизм как реальность и «сатанизм» как психическое расстройство [Электронный ресурс]. URL: <http://www.vernost.ru/pogib02.htm>.
38. Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. Генеза, проблеми, перспективи. Історична місія. – К.: Наша наука і культура, 1999. – 168 с.
39. Космос Древньої України. Трипілля – Троянь: Міфологія. Філософія. Етногенез / Упор. В. Довгича. – К.: “Індо-Європа”, 1992. – 303 с.
40. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала // Психологія і суспільство. – 2015. – №1. – С. 6-15.
41. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – 382 с.
42. Крип'якевич І.П. Історія української культури. – К.: Либідь, 1994. – 577 с.
43. Кузнецова Н. В. Коррупция в системе уголовных преступлений. «Круглый стол» // Вестник Московского университета. – 1993. – №1. – С. 32.

44. Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук. – Мюнхен-Львів: Український вільний університет, 1995. – 164 с.
45. Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48-65.
46. Левицкий С. А. Трагедия свободы [Электронный ресурс]. URL: <http://www.rulit.net/books/tragediya-svobody-read-264324-1.html>.
47. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
48. Ломацький М. Національна свідомість. – Лондон: Спілка української молоді, 1952. – 63 с.
49. Лук М. Національна ідея в духовній культурі України середини ХІХ – початку ХХ століття (філософський аналіз) // Філософ. і соціолог. думка. – 1995. – №1-2. – С. 245-252.
50. Мамардашвили М.К. Лекции по античной философии. – М.: Аграф, 1997. – 877 с.
51. Марцинковская Т.Д. Русская ментальность и ее отражение в науках о человеке. – М.: Линка-Пресс, 2014. – 226 с.
52. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): Монографія. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.
53. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Упоряд. М. І. Камлик. – К.: Школяр, 1999. – 478 с.
54. Моляко В.А. Особенности проявления паники в условиях экологического бедствия (на примере Чернобыльской атомной катастрофы) II Психологический журнал. – 1992. – Т.13, №2. – С. 66-74.
55. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – К.: Обереги, 2012. – 85 с.
56. Ницше Ф. Генеалогия морали. Трактат первый. «Добро и зло», «хорошее и дурное». 3-5. – СПб., 2010. – 218 с.
57. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла [Электронный ресурс]. – СПб., 2011. – 240 с.

58. О человеке: сборник трактатов / ред. И. Тарасенко. – СПб.: Азбука, 2011. – 352 с.
59. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 36-47.
60. Основы борьбы с коррупцией (системы общегосударственной этики поведения) / Науч. ред. С.В. Максимов. С. 25. / <<http://www.transparency.org.ru/CENTER/DOC/SourceBook.doc>>.
61. Паскаль Б. Мысли о религии [Электронный ресурс] / пер. с франц. С. Долгова. – М.: Типография И. Д. Сытина и Ко, 1892.
62. Полохало В. У хаті, яка завжди скраю // День. – 2000. - №29. – С. 4.
63. Попов Б. Ментальність українського народу в контексті вічності // Освіта. – 1997. – 3-10 вересня. – С. 6-8.
64. Почепцов С.Г. Языковая ментальность: способ представления мира // Вопросы языкознания. – 1990. - №6. – С. 110-122.
65. Пундей Сар Дж. Боротьба з корупцією. Критичний огляд з аналізом міжнародного досвіду // Матеріали українсько-американського семінару «Проблеми економічного зростання: питання доброчесності». – Львів, 1997. – С. 114-117.
66. Религиозные посягательства [Электронный ресурс] // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86-ти т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz>.
67. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Изд-во “Питер”, 2000. – 712 с.
68. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения [Электронный ресурс]: в 2-х т. / под ред. Г. Н. Джибладзе; сост. А. Н. Джурицкий. – М.: Педагогика, 1981. Т. 2. – 656 с.
69. Сабиров В. Ш. Любовь как откровение личности Божественной и человеческой // Человек. – 2003. – № 6. – С. 100-110.
70. Сабиров В. Ш., Соина О. С. Этика и нравственная жизнь человека. – СПб., 2010. – 488 с.

71. Свт. Николай Сербский. Мысли о добре и зле [Электронный ресурс]. URL: <http://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=245>
72. Сизоненко О. Не вбиваймо своїх пророків. Роман-есе // Дніпро. – 2000. – №9-10. – С. 38-40.
73. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія. – К.: Слово, 2004. – 440 с.
74. Скребець В.О. Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи: дис. ... докт. психол наук. – Чернігів, 2006. – 441 с.
75. Смирнов С.Д. Мир образов и образ мира II Вестник Московского университета. Сер.14. Психология. – 1981. – №2. – С.15-29.
76. Соловьев В. Оправдание добра / отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации; Алгоритм, 2012. – 656 с.
77. Соловьев В. Три разговора о войне, прогрессе и конце всемирной истории, со включением краткой повести об Антихристе и с приложениями. – М.: АСТ; АСТ Москва; Хранитель, 2007. – 347 с.
78. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
79. Спиноза Б. Этика [Электронный ресурс]. URL: <http://www.vzms.org/spinoza.htm>
80. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009, 2011. Звіт за результатами соціологічних досліджень. – Київ, 2011. – 47 с.
81. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка. – К.: ІЗМН МО України, 1997. – 232 с.
82. Терещук О. В. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/ Одес. нац. юрид. Акад. – Одесса, 2000. – С. 11.
83. Толкование Святого Иоанна Златоуста на Второе послание к Тимофею [Электронный ресурс]. URL: http://www.odinblago.ru/sv_otci/ioann_zlatoust/11_2/4_7

84. Федоренко Д. Велесова книга. Найдавніший літопис України. – К.: Бібліотека українця, 1999. – 160 с.
85. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В.Попова. – К.: Знання, 1998. – 264 с.
86. Феофилакт Болгарский. Толкование на Второе послание Апостола Павла к Тимофею [Электронный ресурс]. URL: <http://feofilakt.org.ua/2e-timofeiu/glava-3>
87. Філоненко С. Поки зміниться суспільство, корупція процвітатиме // Віче. – 2011. – № 13.
88. Франк С. Реальность и человек. – М.: АСТ; АСТ Москва; Хранитель, 2007. – 382 с.
89. Фрейд З. Введение в психоанализ : [лекции]. – М.: Наука, 1989. – 456 с.
90. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
91. Фурман А. Ментальність – засада духовного життя // Освіта. – 1997. – 3–10 вересня. – С. 1–4.
92. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: [3-є наукове видання]. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2014. – 168 с.
93. Хатімов Н. Українська ментальність: постімперське та постіндустріальне буття // Розбудова держави. – 1995. – №10.
94. Хоружий С. С. Колючий клад: византийское наследие в его обоюдоострой актуальности // Развитие и экономика. – 2012. – № 4. – С. 180-191.
95. Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 3–35.
96. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 97–112.
97. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні : [2-е вид.]. – Мюнхен: Укр. Вільний ун-т, 1983. – 175 с.

98. Чиновник и коррупция – близнецы-братья // Известия. – 1996. – 10 июля.
99. Шестов Л. Добро в учении гр. Толстого и Ницше [Электронный ресурс]. URL: <http://www.vehi.net/shestov/dobro.html>
100. Шопенгауэр А. Мысли. – СПб.: Азбука-Аттикус, 2011. – 187 с.
101. Юнг К.Г. Учение об архетипах коллективного бессознательного в историко-научной ретроспективе. – К.: Наукова думка, 1991. – 366 с.
102. Яковенко С.І. Психологія людини за умов радіоекологічного лиха. – К.: Чорнобильінформ, 1996. – 173 с.
103. Ярема Я. Українська духовність у її культурно-історичних виявах // Перший український педагогічний конгрес 1935 р. – Львів: Рідна школа, 1938. – С. 16–88.
104. Ярмусь С. Духовність українського народу: Короткий орієнтаційний нарис. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1983. – 227 с.
105. Ященко В., Ковальчук Т. Пошук філософських і етнопсихологічних сутностей українця // Мандрівець. – 1995. – №2. – С. 103–109.
106. Torrance E. Torrance test of Creative Thinking / E.Torrance. – Bensville IL: Scholastic Testing Service, 1966. –234 p.